

Premonstráti v Plzni

Vývoj gymnázií a filozofických ústavů v našich zemích

In: Jindřich Bečvář (author); Martina Bečvářová (author): Premonstráti v Plzni. I. Historický kontext. (Czech). Praha: Česká technika – nakladatelství ČVUT, 2024. pp. 143–[192].

Persistent URL: <http://dml.cz/dmlcz/405435>

Terms of use:

© Bečvář, Jindřich

© Bečvářová, Martina

Institute of Mathematics of the Czech Academy of Sciences provides access to digitized documents strictly for personal use. Each copy of any part of this document must contain these *Terms of use*.

This document has been digitized, optimized for electronic delivery and stamped with digital signature within the project *DML-CZ: The Czech Digital Mathematics Library* <http://dml.cz>

Vývoj gymnázií a filozofických ústavů v našich zemích (Stručný nástin s ohledem na matematiku)

1. Latinské školy v 15. století – předobraz gymnázií

Rozvoj měst, řemesel, obchodu, objev knihtisku, zámořské plavby, rozkvět astronomie, navigace a kartografie, to vše vedlo v 15. století ke zvýšenému zájmu o vzdělanost a vzdělávání, kulturu i umění. Obyvatelé měst se chtěli a potřebovali vzdělávat, ve větších městech sílilo volání po městských školách, které by vychovávaly k dobré znalosti trivia (čtení, psaní a počítání), a to v národním i latinském jazyce.

Latinské školy již od konce 14. století připravovaly žáky k univerzitnímu studiu. Obvykle byly pětileté, zřizovaly je církevní řády, města, univerzita nebo bohatí soukromníci. Byly podřízeny příslušné univerzitě, která pro ně vydávala *školní řády*, rozhodovala o obsahu výuky, dosazovala a odvolávala učitele. Zástupce univerzity měl dohlížet na správu školy, na kvalitu učitelů a prověřovat znalosti studentů. Na kvalitních latinských školách měli učit pouze absolventi artistické fakulty alespoň s univerzitním titulem *bakalář*. V čele školy stál *rektor*, který měl mít univerzitní titul *mistr*. Měl právo upravovat školní řád podle situace ve výuce, resp. ve městě. S výukou při nedostatku vyučujících vypomáhali nejlepší absolventi těchto latinských škol. Prověřování znalostí žáků probíhalo obvykle dvakrát ročně (na sv. Jiří a na sv. Havla, tj. 24. 4. a 16. 10.), zkoušky byly veřejné, konaly se před měšťany a zástupcem univerzity. Na běžný chod škol dohlížely *městské školní rady*, které hodnotily práci učitelů, znalosti žáků, rozhodovaly o poskytování finančních prostředků pro školu apod.¹ Úroveň školy byla ovlivňována finanční situací města a okamžitým pohledem měšťanů na význam vzdělání, vzdělanosti a školy.

Cílem výuky latinských škol bylo dokonalé osvojení latinského jazyka, tj. jazyka vědy, vzdělanců a vzdělanosti. Vyučovalo se podle osvědčených a léty prověřených latinských učebních textů. Matematice obvykle nebyla věnována velká pozornost. V některých školních řádech o ní nenalezneme sebemenší zmínku. Zdá se, že se učila pouze numerace, čtyři základní aritmetické operace s přirozenými čísly, něco málo o zlomcích, trojčlenka, nauka o sféře a něco málo z rovinné a prostorové geometrie. K výuce se používaly výtahy z univerzitních textů, veškeré matematické učivo se často vešlo na pět až sedm

¹ Městské školní rady někdy zapisovaly do městských knih školní řády, delší či kratší zprávy, stížnosti či pochvaly týkající se školy. Viz např. zápis školního řádu *Leges scholarium officialium* z roku 1591 v knihách města Plzně. Více viz [He].

stránek. V případě nedostatku času se výuka matematiky zkracovala nebo zcela vypouštěla, jak dokládají některé stížnosti univerzitních mistrů.

2. Rozkvět latinských škol v 16. století – pestrost a kvalita

V souvislosti s humanistickými tendencemi vzrostl v 16. století i v našich zemích zájem o klasickou vzdělanost a kulturu, zvětšila se dostupnost latinsky psané literatury a objevily se knihy a učebnice v národních jazycích. Není divu, že nastal rozkvět škol všech typů.²

Naše země se roku 1526 dostaly pod nadvládu Habsburků. Císař Ferdinand I. (1503–1564) se jako český král zavázal, že bude ochraňovat české katolíky i pány pod obojí, že bude dodržovat a ctít basilejská kompaktáta. Jako katolík však stranil katolíkům, nehodlal hájit luterány a české bratry. Odpor české šlechty zlomil roku 1547. I když nezahlásil násilnou rekatolizaci, nehodlal své závazky důsledně dodržovat, zakročil například proti několika školám českých bratří. Roku 1556 povolal do Čech *jezuity*, kterým dovolil zakládat různé koleje, školy a semináře.³

Přesto se v našich zemích v 16. století rozvinula pozoruhodně pestrá síť latinských škol. Nastal rozkvět *utravvistických partikulárních škol*, které byly v odborné správě pražské univerzity. Děly se na

- *dětské školy* (farní, malé),
- *latinské školy nižší* (*minores, inferiores*),
- *latinské školy vyšší* (*superiores, mediciores*).

Dětské školy byly tvořeny jedním nebo dvěma odděleními, kde se učilo čtení, psaní a počítání, a to obvykle v národním jazyce. Byly jakousi přípravkou pro školy latinské.

Latinské školy nižší byly tvořeny dvěma až třemi třídami. Každou vedl jeden učitel, který vyučoval latinu, čtení, psaní a základy počítání.

Latinské školy vyšší měly čtyři až pět tříd, každou s vlastním učitelem. Nejvyšší třída se někdy dělila na dvě oddělení. V nižších třídách vyšších škol se vyučovalo to, co se učilo v nižších školách, ve vyšších třídách přibýly ještě základy rétoriky, fyziky, astronomie a geometrie, někdy i řečtiny. Ve všech třídách se vyučovalo náboženství, zpěv a hudba. Třídy se označovaly *prima, sekunda, ..., parva* (označení jde od nejvyšší po nejnižší třídu). Žáci tedy vstupovali do parvy a z primy mohli odejít na univerzitu. Poznamenejme, že v jedné třídě se běžně setkávali žáci různého věku, neboť absolvování jedné třídy mohlo trvat i více než jeden rok. Postup do další třídy závisel na znalostech a dovednostech žáka.

² Tomek uvádí, že v letech 1598 až 1608 spravovala pražská univerzita v Čechách a na Moravě 101 utravvistických českých a latinských škol. Viz [Tom] a [Ša2].

³ O činnosti jezuitského řádu viz např. [B1], [Bi3], [Čo] a [Fü].

Při nedostatku školních prostor, učitelů či žáků mohly být v malých městech různé třídy spojeny v jednu. Větší školy mívaly několikačlenný učitelský sbor, v menších mohli být třeba jen dva učitelé. V čele učitelského sboru stál *rektor* (ředitel), který školu spravoval, schvaloval školní řád, vyučoval v nejvyšší třídě a zkoušel žáky. Výuku vedli *kolegové*, řádní absolventi univerzity, na větší škole bývali tři i více. Hudbu a zpěv vedl *cantor* (kantor), který současně spravoval kůr a někdy učil v dětinských školách. Jemu mohl asistovat *succentor* (sukcentor) neboli pomocník. Rektory a kolegy stanovovala univerzita, kantora a sukcentora příslušná fara, obec nebo město. Někdy s výukou vypomáhali nejlepší žáci nejvyšší třídy.

Do škol chodili bohatí žáci platící školné a chudí, kteří sice školné neplatili, ale museli se podílet na práci pro školu, kostel a faru. Výuka obvykle začínala od sedmé hodiny ranní a trvala do třetí hodiny odpolední. Do tohoto času se započítávala modlitba, zpěv, hry, vycházky i samostudium.⁴

Stav školních budov závisel na bohatství obce, města a kostela a na ochotě školu budovat, rozšiřovat, opravovat i vybavovat. Některé školy byly kamenné, jiné dřevěné, některé honosné, jiné se rozpadávaly. Například o písecké škole se dozvídáme toto:

V Písku stará škola spolu i s velkou věží lehla popelem; proto obec l. 1565 jala se stavěti novou nádhernou budovu školní, ozdobenou četnými malbami a rýsováním na mokré maltě; škola ta zachovala se až do r. 1853 a byla známa pode jménem »na Bakalářích«. Rozkládala se na nynějším prázdném prostranství pod hlavním vchodem do děkanského chrámu. Zdi budovy byly temné, dvě strany budovy byly kostkované, jakoby z kvádrů udělaný; třetí strana byla průčelím proti vchodu kostelnímu. Vynikala bohatou ornamentikou z květin a figur. Nahoře ve štítě viděti bylo letopočet 1565, pak ženu s dítětem a při ní tabuli s latinskou abecedou. Pod tím označovaly tři osoby s latinskými nápisy tři božské cnosti: víru, naději a lásku. Mezi okny narýsován byl válečný obraz z bible: David a Goliáš; v okrajích dva obrazy allegorické za našeho věku již porušené, v onom na pravé straně četl se nápis: »Obdurandum adversus urgentia« (otužiti se jest proti nehodám). V části přízemní byla veliká tabule s latinským nápisem, kterou držel anděl. ([Ša2], s. 50)

Utrakvistické školy

Mezi významné utrakvistické latinské školy patřily školy v Praze (u sv. Jindřicha, sv. Jiljí, sv. Štěpána, sv. Mikuláše a u Panny Marie v Týně), v Hradci Králové, Kutné Hoře, Žatci, Čáslavi, Českém Brodě, Slaném, Rakovníku, Lounech, Chrudimi, Táboře, Litoměřicích a Německém Brodě.⁵

Utrakvistické školy byly původně pestré, řídily se různými školními řády. Prvním *uzorovým řádem* se stal školní řád německých luteránských škol z roku 1528, který sepsal univerzitní profesor Philipp Melanchthon (1497–1560),

⁴ Způsob výuky a organizace školního dne jsou popsány v [Ša2], s. 46–48.

⁵ Viz [Ša2].

německý humanistický učenec a reformační teolog. Svým spisem *Unterricht der Visitatoren an die Pharrherrn in Kurfürstenthum zu Sachssen* se zasloužil o reformu evangelického církevního systému a německého školství.⁶ Nový řád vytvořil roku 1539 matematik a astronom Joannes Hortensius Pragensis (Jan Zahrádka, 1501–1557), děkan artistické fakulty a rektor pražské univerzity.

O úrovni utrakvistických škol si můžeme udělat dobrou představu z tzv. *Codicillova školního řádu*, který pro školy v Čechách a na Moravě sepsal roku 1586 Petr Codicillus z Tulechova (1533–1589), český humanista, matematik, astronom, pedagog a básník.⁷ Tento školní řád popsal organizaci školy, výuky i zkoušek. Stanovil, že úplné latinské školy jsou pětileté, kladou důraz zejména na výuku klasických jazyků, náboženství, mravů, řečnického umění a estetiky a mají poskytovat další vzdělání potřebné pro praktický život. Popsal povinnosti učitelů i žáků, specifikoval průběh zkoušek a inspekci zástupců města (kontrola pořádku, kázně, financí a vedení školních knih) a univerzity (kontrola kvality výuky a náročnosti zkoušek). Uvedl též doporučené školní knihy neboli výuková kompendia.⁸ Ze školního řádu se dozvídáme, že matematika se učila od nejnižší po nejvyšší třídu. V první se vyučovala numerace, ve druhé pamětné počítání a tabulka násobení, ve třetí čtyři základní početní operace, velká násobilka a trojčlenka, ve čtvrté se pokračovalo s procvičováním operací, přibýly zlomky a v páté se mělo nejprve důkladně zopakovat a procvičit vše předešlé, pak se přidávala nauka o sféře. Základním učebním textem pro matematiku byla učebnice *Arithmeticae practicae methodus facilis per Gemmam Frisium, Medicum ac Mathematicum*, kterou sepsal holandský lékař, matematik, kartograf a filozof Gemma Frisius (1508–1555).⁹ Skládala se ze čtyř základních celků členěných do kratších kapitol. První celek obsahoval výklad numerace, čtyři základních operací, návod pro zkoušky správnosti výpočtů, tabulky malé a velké násobilky a tabulku druhých mocnin přirozených čísel. Zakončen byl výkladem trojčlenky. Druhý celek nabízel výklad stejné látky, počítalo se však nyní se zlomky. Ve třetím celku byly popsány metoda regula falsi, algoritmy pro výpočet druhé a třetí odmocniny přirozených čísel a zlomků a počátky algebry. Výklad byl demonstrován na konkrétních slovních úlohách. Ve čtvrtém, závěrečném celku byla pozornost věnována poměrům a úměrám, aritmetické posloupnosti, učení o tvaru Země a základům geometrie, které byly zpracovány podle prvních čtyř knih Eukleidových *Základů*. Je zřejmé, že učebnice výrazně přesahovala rozsah základní výuky matematiky na latinských školách.

Dochované zápisy z vizitací školních zkoušek dokládají, že výuka matematiky byla silně redukována, při nedostatku času či malých schopnostech žáků se

⁶ O životě a díle Melanchthona viz [Hs].

⁷ *Ordo studiorum docenti atque discendi literas in scholis civitatum Bohemiae et marchionatus Moraviae constitutus ab Universitate Pragensia*. Více viz např. [Zo1].

⁸ Seznam doporučených knih pro latinu, rétoriku, dialektiku a náboženství je uveden v [Fal], s. 47.

⁹ Viz např. Lipsiae, Iohannes Rhamba, 1562, 260 stran. Od sepsání knihy v roce 1540 byla vydána řada verzí této učebnice.

z velké části vynechávala, mnohdy se nedošlo ani ke zlomkům a trojčlence. Některým žákům činila problém již numerace, tj. čtení a zápis čísel, a to i ve vyšších ročnících. Codicillův řád byl poměrně náročný, nebyl příliš oblíbený, neboť někteří učitelé mu nebyli schopni odborně dostat. Byl opakovaně upravován a modifikován.

Je třeba výslovně upozornit na to, že v 16. století u nás vedle latinských učebnic aritmetiky existovaly i učebnice v národních jazycích (tj. české a německé). Používali je však většinou jen učitelé, kteří z nich diktovali pravidla, algoritmy a řešení příkladů. Žáci se je učili nazpaměť, jen někteří si z knih pořizovali výpisy či celé jejich opisy. Důraz byl kladen na memorování, opakování, předvedení návodů a metod, jejich ovládnutí a procvičování. Nevyžadovalo se vysvětlení podstaty algoritmů či důkazy jejich správnosti. Tomuto způsobu výuky odpovídal i výklad v učebnicích (uvedení pravidla a jeho užití na příkladech).

Bratrské školy

Dalším typem latinských škol, které u nás rozkvetly v 16. století, byly *školy bratrské* zakládané *Jednotou bratrskou*. Výuka probíhala v tzv. *bratrských domech*, které byly centrem života bratrské komunity. Vedl ji kněz, jáhen nebo jejich pomocník, podpora školy byla ctí celé bratrské obce. Vzdělávání bylo dvoustupňové, prvním stupněm bylo učení dětinské, druhým učení vyšší, do něhož byli přijímáni chlapci, kteří se měli stát kandidáty duchovního stavu. Žebraří a potulní žáci přijímání nebyli. Učitele si obec vybírala sama na doporučení bratrského sboru, absolventi pražské univerzity přijímání nebyli pro rozdílnost víry a názorů na vzdělávání.¹⁰

Na přelomu 15. a 16. století byly kvalitní bratrské školy při sborech v Kunvaldu, Rychnově, Horažďovicích, Mladé Boleslavi, Litomyšli, Lanškrouně, Berouně, Krčíně, Bělé, Brandýse nad Labem, Brandýse nad Orlicí, Novém Bydžově, Kolíně, Lhotce u Rychnova, Chlumci, Chrasti, Kostelci nad Orlicí, Pardubicích, Písku, Solnici, Štěkni, Turnově, Ústí nad Orlicí, Klatovech, Vodňanech, Ústí nad Labem, Voticích a Žamberku. Středisky bratrského vyššího latinského školství v Čechách byly Mladá Boleslav a Litomyšl.

Dne 8. října 1547 byly rozhodnutím císaře Ferdinanda I. bratrské školy v českých zemích postaveny mimo zákon. Mnohé byly zrušeny nebo byla výrazně omezena jejich činnost; těžce postiženy byly např. školy v Mladé Boleslavi, Litomyšli, Brandýse nad Labem, Novém Bydžově, Chlumci a Turnově. Bratrská správa i vedení *Jednoty bratrské* se přesunuly na Moravu. Zde se *Jednota bratrská* rozdělila do čtyř krajů, tj. do čtyř biskupství. V každém měla být podle usnesení synodu z roku 1584 založena *krajská škola* pro výchovu kněžského dorostu. Vzorem měla být slavná škola v Ivančicích (vznikla r. 1558, reorganizována byla r. 1575), která vychovávala děti bratrských šlechticů, aby nemuseli

¹⁰ Uspořádání výuky včetně její organizace popsal například Jan Šafránek (1852–1924) v knize [Ša2], viz s. 54–55.

odcházet do zahraničí a nedostali se mimo vliv své náboženské komunity.¹¹ Přijímala Čechy i Němce, šlechtické i měšťské chlapce z Čech, Moravy i z ciziny. Školní řád pro ni vytvořil roku 1574 Esrom Rüdinger (1523–1590/1591), absolvent univerzity ve Wittenbergu, německý filozof a pedagog. Podle jejího vzoru vznikly na Moravě latinské bratrské školy ve Velkém Meziříčí (1577), Přerově (1599),¹² Prostějově,¹³ Fulneku a Lipníku. Tyto vyšší latinské bratrské školy na Moravě doplňovaly téměř tři desítky nižších bratrských latinských škol.¹⁴ V Čechách zůstalo jen šest kvalitních škol – v Mladé Boleslavi,¹⁵ Litomyšli, Lanškrouně, Košumberku, Brandýse nad Orlicí a Turnově.

Bratrské latinské školy měly kvalitní a poměrně obsáhlou i rozsáhlou výuku. Učilo se na nich náboženství, evangelia s návodem jejich výkladů, zpěv, dějiny, aritmetika, základy fyziky, astronomie, geometrie, rétoriky, dialektiky, samozřejmostí byla latina, čeština a němčina, základy řečtiny a zdravotní vědy. Matematika se vyučovala podle již zmíněné učebnice Frisiovy. K lepšímu pochopení se užívaly i české či německé humanistické početnice,¹⁶ neboť postupem času začal sílit názor, že děti by se nejprve měly naučit číst, psát a počítat v národním jazyce, ty nejtalentovanější by potom měly postupovat do latinských škol, prohlubovat si vzdělání v latinském jazyce a připravovat se na univerzitní studia.

Latinské bratrské školy se v rozsahu odborné výuky nelišily od utrakvistických. Vynikaly však přísnou kázní, vštěpováním píle, zbožnosti a úcty ke každé práci, smyslem pro řád a práci pro komunitu.¹⁷

Luteránské školy

Města, v nichž převažovala luteránská populace, organizovala své *luteránské latinské školy*, které obyčejně nepodléhaly doзору pražské univerzity. Řídily se *saským školním řádem*, který roku 1528 vydal Philipp Melanchthon. Byl různě upravován a inovován, ne vždy ku prospěchu výuky matematiky. Tyto školy se začaly výrazněji prosazovat za vlády císaře Maxmiliána II. (1527–1576), oblíbené byly zejména v oblastech s převažujícím německým obyvatelstvem. Mezi oceňované patřily např. školy v Kamenici, Jáchymově, Doupově, Kralupích, Roudnici, Klášterci nad Ohří, Velharticích a Lokti. Po roce 1609 jejich obliba vzrostla, postupně začaly vyrůstat i v „českých“ městech (Nymburk,

¹¹ Studovali na ní např. Karel starší ze Žerotína (1564–1636) a Karel I. z Lichtenštejna (1569–1627).

¹² Tři roky zde studoval a v letech 1608 až 1614 působil Jan Ámos Komenský (1592–1670).

¹³ Krátce zde učil Jan Blahoslav (1523–1571), bratrský biskup, humanista a spisovatel, a studoval Jan ze Žerotína (asi 1539 až 1608).

¹⁴ Seznam nižších latinských bratrských škol na Moravě viz [Ša2], s. 62.

¹⁵ Na bratrské latinské škole v Mladé Boleslavi studoval např. Václav Břežan (asi 1568 až asi 1618), rožmberský archivář, knihovník a kronikář. O výuce na škole v Mladé Boleslavi viz [Ša2], s. 59.

¹⁶ Oblíbená byla učebnice Ondřeje Klatovského z Klatov (asi 1504 až asi 1551). O jeho početnici viz např. [Sm], [Mi2] a [Kr].

¹⁷ O historii bratrských škol viz např. [Zo3], [Mo], [Hve], [Hk] a [VD].

Pardubice, Chrudim, Jičín, Pelhřimov, Písek, Louny, Rakovník, Beroun, Slaný, Mělník, Kolín, Kouřim, Domažlice, Klatovy, Sušice a Vodňany). Měly výrazný konfesijní charakter, jednotlivá města, resp. jejich městské rady rozhodovaly, kdo a co bude učit, zda škola bude utrakvistická nebo luteránská, česká nebo německá. Často docházelo během krátkého období k přeměnám a stěhování sboru, což vlastnímu vyučování příliš neprospívalo.

Katolické školy

Města se silnou katolickou populací zřizovala své *katolické latinské školy*, které se nejčastěji řídily zahraničními vzory, později pravidly jezuitského školního řádu. Jako učitele si povolávaly zkušené pedagogy a vychovatele ze zahraničí nebo je od druhé poloviny 16. století vybíraly z řad jezuitů působících v Praze a Olomouci. Zcela odmítaly přijímat učitele vychované pražskou univerzitou. V průběhu 15. století došlo k úbytku latinských katolických škol, což byl důsledek husitského hnutí a politického vývoje v Českém království. Postupně se staly školami menšinovými. Relativně kvalitní byly v Praze na Hradčanech a na Vyšehradě, dále v Plzni, Mostu, Blatné, Březnici, Kadani, Kladrubech, Českých Budějovicích, Krumlově, Soběslavi, Strakonících, České Lípě, Zákupcech a Děčíně.¹⁸ K jejich opětovnému rozvoji došlo až po roce 1547, kdy se měly stát rekatolizační silou při výchově mládeže. Poznamenejme, že již roku 1551 bylo rozhodnutím císaře Ferdinanda I. posláno do Říma devět mladých českých mužů, kteří zde měli získat řádné vzdělání a po návratu do Čech působit na předních katolických latinských školách.

Katolické latinské školy měly obdobnou strukturu a podobný systém vzdělávání jako školy utrakvistické či luteránské, v přístupu k výuce matematiky se od nich prakticky nelišily.

Svébytnými školami byly *latinské školy církevních řádů*, které měly připravovat především dorost pro budoucí působení v řádu a pro nenásilnou rekatolizaci českých zemí.

Jezuitské školy

V 16. století sehráli rozhodující roli v rozvoji katolických latinských škol v našich zemích *jezuité*, kteří ihned po svém příchodu do země roku 1556 zakládali kvalitní školy a povolávali na ně nejlepší učitele ze svých řad, zejména z Itálie. Výuku u sv. Klimenta v Praze zahájili již roku 1556. Do jediné otevřené třídy přijali chlapce, které začali zdarma učit latinu a sedm svobodných umění, česky jim vštěpovali zásady katolické víry. Během necelých pěti let vybudovali úplnou pětitřídní školu.

Jezuité volili za školní budovy pěkné a vzdušné stavby s dostatkem prostoru pro výuku a pro ubytování učitelů i žáků, mnohdy měly i zahrady. Na zřizování škol neváhali vynakládat velké prostředky. Získávali je i ze zahraničí, finanční

¹⁸ Seznam nižších a vyšších latinských katolických škol viz [Ša2], s. 65–66.

podporu poskytovala i česká katolická šlechta. Ke studiu přijímali katolíky i nekatolíky, chudé i bohaté.

Jezuitské školy, oproti utrakvistickým, městským a bratrským školám, poskytovaly bezplatné vzdělání. Výuka byla dokonale organizovaná (2 až 3 hodiny dopoledne a 2 až 3 hodiny odpoledne po šest dnů v týdnu), měla přesný rozpis studia, práce a odpočinku. Přes výše uvedené časové dotace však nebyl příliš velký čas na vlastní výuku, neboť ta se nekonala ve dnech významných církevních svátků, ve dnech zasvěcených významným svatým jezuitského řádu, ve dnech narozenin a jmenin členů panovnického rodu a významných představitelů řádu, po čas svatodušních svátků, velikonočních a vánočních prázdnin. Výuka se řídila jasným řádem a výukovými metodami, které byly na svoji dobu velmi moderní.¹⁹

Gymnázia

Termín *latinská škola* označoval školu připravující ke studiu na univerzitě. Užíval se od středověku. Za reformace, tj. v 16. století se začal v německých zemích užívat termín *gymnázium*, který se rozšířil po celé střední Evropě.²⁰ V průběhu 17. a 18. století označení škol ještě kolísalo, od tereziánských a josefinských reforem se hovořilo již výhradně o gymnáziích. Ve starší české literatuře se však ještě na konci 19. století píše o latinských školách pro zdůraznění hlavního vyučovacího jazyka.

Školní řád *Ratio Atq. Institutio Studiorum Societatis Jesu*²¹ z roku 1599 ovlivňoval vývoj latinských katolických škol (gymnázíí) až do roku 1773. Byl vypracován speciální komisí, kterou svolal Claudius Aquaviva (1543–1615), pátý generální představitel jezuitského řádu. Sestávala z nejvýznamnějších jezuitských odborníků, na školním řádu pracovala v letech 1584 až 1598.

V 28 odděleních školního řádu *Ratio* byla popsána role *provinciála*, *rektora* školy, *prefekta studií*, učitelů i řádových a externích (světských) studentů. Řád též stanovoval, že jezuitská gymnázia jsou pětitřídní.²² Mohla se dělit na dva stupně. Nižší stupeň (*grammatica*, *studia inferiora*) tvořila první až třetí třída (*infima*, *media* a *suprema*). Vyšší stupeň (*humanitas*, *studia superiora*) se skládal ze čtvrté a páté třídy (*poesis* a *rhetorica*).²³ Na každém stupni mohli méně talentovaní žáci strávit až šest let, tj. po dvanácti letech výuky

¹⁹ Průběh vyučovacího dne viz [Ša2], s. 71–72.

²⁰ Neúplný seznam gymnázíí na území České republiky podle data jejich vzniku je uveden na <https://cz.wikipedia.org/wiki/Gymnázium> [3.2.2022]. Zachycuje školy od roku 1335 do roku 2007.

²¹ Viz [Bi3], s. 29–41. Školní řád *Ratio* vyšel tiskem roku 1598 v Neapoli a roku 1599 v Římě. Po oficiálním schválení papežským stolcem byl opakovaně vydáván v každé evropské zemi, kde jezuité působili.

²² První třída se někdy dělila na dvě oddělení, proto se v některých pramenech hovoří o šestitřídní jezuitské škole. Někdy se ke škole připočítávala tzv. dětinská třída, pak se mluvilo i o sedmitřídní škole.

²³ Žáci jednotlivých tříd se někdy nazývali *privastae*, *principistae*, *grammatistae*, *poetae* a *rhetores*.

(talentovaní však za podstatně kratší dobu) mohli pokračovat ve studiu na univerzitě. Nejprve na artistické fakultě, kde se dva až tři roky vzdělávali v logice, metafyzice, etice a tzv. svobodných uměních, a pak čtyři roky na teologické fakultě. Nejvyšší vzdělání však získalo jen velmi málo absolventů jezuitských škol. Ke studiu na nich byli přijímáni jen žáci, kteří uměli dobře číst a psát v národním jazyce. Výuka od prvopočátku probíhala v latině, na její ovládnutí byl kladen velký důraz, stejně jako na řečtinu, řečnictví a básnictví.²⁴ Školní řád *Ratio* obsahoval podrobný rozpis vyučované látky v jednotlivých stěžejních předmětech a rozpis zkoušek.

Matematika mezi povinné samostatné předměty zařazena nebyla. Plně mělo postačovat to, co se žáci naučili na triviálních školách.

O ostatních předmětech té doby ještě se připojoval výklad jen příležitostný; matematika, zeměpis, přírodní vědy nebyly předměty samostatnými, dějepis přestával na líčení mravů, obyčejů, válečnictví a zřízení státního u Řekův a Římanů. ([Ša2], s. 71)

Na některých jezuitských školách však byla do výuky poměrně pravidelně zařazována aritmetika. V nižších třídách se probírala numerace, ve vyšších třídách čtyři aritmetické operace a trojčlenka. Vždy byl kladen důraz na opakování a procvičování základního učiva. Talentovaní žáci si mohli rozšiřovat své znalosti matematiky soukromým studiem nebo soukromými hodinami, které poskytovali vzdělanější členové řádu. Díky stylu výuky a péči o žáky získávaly jezuitské školy oblibu a vážnost:

Žáků první dvě léta měli jesuité málo; ale později se nahrnulo do učebni síně tolik žáků, že gymnasia jesuitská proslula. Nejen vyučování zadarmo táhlo a lákalo k návštěvě, také šetrnost, kterou k žactvu zachovávali tím, že odstranili tělesné bití, probouzejíce úsilovně ctížádost mezi uční. K samostatné práci se vedli u nich žáci častými pracemi písemnými, jež bedlivě bývaly prohlíženy a posuzovány se zřením k individualitě učňové; paměť cvičila se znamenitě. Kázeň a pořádek panoval vzorný. Nad to dovedli mládež vnaditi zábavou a překvapovali obecnstvo okázalými výsledky věci rychle nacvičených, že záhy po Praze si vyprávěno, kterak se u jesuitů za tři měsíce žák více naučí, než u předešlých učitelů za dvě léta. Již r. 1559 o svátcích Svatodušních pozvali si hojně obecnstva, před nímž jejich žáci o sedmi darech Ducha sv. hovořili v sedmi jazycích. Když pak během času škola jejich, užívajíc zvláštní metody, založené na výcviku paměti, osvědčovala se po té stránce výsledky na ten čas neobyčejnými, kterých nebylo lze upřítí jejich učitelům a vychovatelům, nedivme se, že nejen urození, nýbrž i měšťané, ať byli vyznání kteréhokoli, rádi k nim na vzdělání posílali své syny. ([Ša2], s. 72–73)

Mezi přední jezuitské školy patřila např. gymnázia v Praze (1556), Olomouci (1566), Brně (1578), Krumlově (1588), Chomutově (1592) a Jindřichově Hradci (1594).

²⁴ Popis výuky latiny a řečtiny je uveden v [Ša2], s. 69–70.

Jezuité během poměrně krátkého času zlepšili i úroveň dětinských (farních) škol a založili nebo rozšířili školy např. v Bechyni, Kadani, Kladrubech, Litoměřicích, Ústí nad Labem, Polné a Trutnově.

Závěr

V 16. století na našem území vedle sebe existovaly latinské školy katolické, utrakvistické, bratrské, luteránské a školy řádové, vyšší i nižší, které soupeřily o prestiž a kvalitu vzdělávání. Všechny bez rozdílu kladly důraz na latinu. Jejich pestrost, odlišnost školních řádů, rozdílnost vztahu k výuce, důležitosti a rozsahu jednotlivých předmětů vytvořily prostor pro rozkvet vzdělanosti a kultury v naší zemi. Snahy o pozvednutí úrovně nekatolických škol narazily bohužel na nejednotnost zájmů naší šlechty a měst, na nepřekonatelné vnitřní rozpory, na netečnost k politickým problémům a na neochotu finančně školy podporovat. Jezuité však byli jednotní, měli podporu panovníka, katolické šlechty a dostatek financí. Byli proto úspěšnější, mohli si dovolit budovat školy a modernizovat školství.²⁵

3. Vývoj gymnázií v 17. století – stagnace

Po roce 1609, kdy vešel v platnost majestát císaře Rudolfa II. (1552–1612), kterým byla uznána práva nekatolických vyznání v *Českém království* i na Moravě, nastal rozkvet utrakvistických škol.

Roku 1607 vyšel školní řád Vavřince Benedikta z Nudožer (1555–1615), matematika, filologa, básníka a překladatele žalmů, který sepsal první systematickou učebnici českého jazyka. Jeho školní řád neuvádí ani v jedné z pěti tříd informace o výuce matematiky, pouze na okraj poznamenal, že pokud by byla škola šestitřídní, pak by se poslední ročník mohl zaměřit na matematiku.²⁶

Byly vydávány další školní řady a jejich úpravy či rozpracování pro jednotlivé školy. Například v roce 1609 vznikl školní řád pro latinskou školu v Praze na Novém Městě (předchůdce později slavného *Akademického gymnázia*), který nařizoval výuku numerace v první třídě, počítání z paměti ve druhé třídě a ve třetí až páté třídě výuku aritmetiky v rozsahu dvou hodin týdně.

Ve stejném období vznikl školní řád německé školy u sv. Salvátora v Praze. Zajímavé je, že tato škola byla šestitřídní, v prvních třech třídách se učilo německy, v následujících třech třídách latinsky. Matematické se vyučovalo od druhé třídy podle výše zmíněné Frisiovy učebnice. Všechny řady zdůrazňovaly,

²⁵ O vývoji škol v našich zemích viz např. [E], [Fa1], [Hz2], [Kd1], [Kd2], [SG], [Ša2], [VK], [Wi] a [VD]. O vývoji matematiky viz např. [No4], [Schu], [Sm], [Ve2], [Ve3] a [Kr]. O vývoji vyučování matematice viz např. [Mi1], [Mi2] a [Še2].

²⁶ Viz [Tr2]. Poznamenejme, že existovaly i další školní řady, které sepsali například Jan Sturm ze Štrasburku, Matouš Kolínský, Mikuláš Troil a Jakub Strabo. O těchto rádech viz např. [Wi], zejména s. 600–654.

že důležitý je počátek studia. Začne-li se špatně, nelze bez obrovské námahy dosáhnout vzdělávacího cíle.

Od počátku 17. století bylo doporučováno začít s výukou v národním jazyce, po ovládnutí písma a čtení přecházet do latiny a později k řečtině. Jan Šafránek uvádí tuto charakteristiku výuky matematiky a přírodních věd:

Počítalo se na cifrách a na linách, ciframi arabskými nebo latinskými. Počítání na linách zakládalo se na tom, že nejspodnější lina značila jednotky, vyšší desítky, třetí sta, čtvrtá tisíce; mezera mezi linami značila polovici. Českou počtenici: Nové knížky vo počtech na cifry a na liny, vytiskl Ondřej Klatovský r. 1530 v Norimberce. ... O přírodopis anebo fysiku jen mimochodem se zavádilo; učitel vybíral a vykládal tu, co chtěl a kdy chtěl. ([Ša2], s. 42)²⁷

Po vydání Rudolfova majestátu, který zaručoval v *Českém království* náboženskou svobodu, došlo v Čechách k obnovení sítě bratrských škol. Rozkvetly staré školy, ve větších i menších městech byly zakládány školy nové. Důležitou roli znovu získaly školy v Mladé Boleslavi a Litomyšli. Nově byla zřízena škola v Praze na Novém Městě a v Soběslavi. *Jednota bratrská* se opět snažila vychovávat svoji mládež.

Ve stejné době se začaly prohlubovat náboženské a národnostní problémy, které způsobilo šíření německého protestantství na naše území. V některých oblastech jižních, západních a severních Čech výrazně zesílily původní německé menšiny. Začaly žádat „svůj“ kostel a „své“ národní dětinské a latinské nižší i vyšší školy. Těmto změnám byla nakloněna i část našich zemských vyšších stavů. Česká utrakvistická šlechta se pokusila tento stav zvrátit na sněmu roku 1615, kde žádala, aby se při „starých farách“ kázalo a učilo jen česky. Situace spěla k bitvě na Bílé Hoře, po níž na nekatolické školy dopadly nepřekonatelné restriktivní problémy.

Jezuité

Roku 1622 byla pražská univerzita převedena do rukou jezuitů. V následujícím roce byla uzavřena bratrská škola v Mladé Boleslavi. O rok později museli zemi opustit kněží *Jednoty bratrské*, roku 1627 byli vypovězeni všichni svobodní nekatolíci. Zánik nekatolických škol byl nevyhnutelný.

Naše země těžce poznamenala třicetiletá válka. Přinesla hospodářskou devastaci, úbytek obyvatelstva, násilnou rekatolizaci, odchod nekatolíků do exilu a pokles všeobecné vzdělanosti. Naše země se staly součástí dědičných habsburských zemí. Zhoršila se úroveň městských latinských škol. Již od dvacátých let byly uzavírány všechny školy bratrské, utrakvistické a luteránské, pokračovat mohly jen katolické městské školy a řádové školy. Dohled nad vzděláváním připadl katolické církvi, jezuité v roce 1622 převzali dohled nejen nad pražskou univerzitou, ale postupně ovládli školství v celé zemi. Předepisovali školní řády, osnovy i základní (povinné) učebnice. Dosáhli toho,

²⁷ Počítání na linách a na cifrách je vysvětleno například v práci [Bč2].

že k založení latinské školy (gymnázia) byl nutný souhlas rektora pražské univerzity, tj. souhlas jezuitů. Začali získávat jmění zakázaných či uzavřených škol, postupně rozšiřovali síť svých škol, do nichž k bezplatné výuce přijímali každého talentovaného chlapce.²⁸ Výuka na nich se soustřeďovala na latinu a řečtinu, výjimečně i na základy němčiny. K nejdůležitějším jezuitským školám patřily školy v Praze, Krumlově, Chomutově, Jindřichově Hradci, Brně a Olomouci.

Během první poloviny 17. století vznikla jezuitská gymnázia v Jičíně (1624), Jihlavě (1625), Kutné Hoře (1626), Hlohově (1626), Znojmě (1627), Chebu (1629), na Malé Straně v Praze (1630), na Novém Městě v Praze (1634), v Hradci Králové (1636), Opavě (1642), Uherském Hradišti (1644), Litoměřicích (1650), Telči (1654), Březnici (1654), Klatovech (1661), Opolanech (1668), Těšíně (1674), Liběšicích (1674), Kroměříži (1686), dále v Čejkovicích, Tuřanech a Novém Jičíně. Není překvapivé, že se jezuité usazovali v místech, kde dříve působily slavné nekatolické školy. Do svých škol přijímali i *jinověrce* a získávali si jejich důvěru. Připravili konvikty, kde bohatí žáci platili za stravu a ubytování, nemajetní žáci dostávali vše zdarma. Výuka byla všem poskytována bezplatně. Učitelé byli členové řádu, byli plně oddáni jeho zájmům a snažili se pro sebe i pro svůj dorost zajistit nejlepší možné vzdělání. Působení jezuitů je v různých zemích hodnoceno odlišně, jedno jim však rozhodně nelze upřít, a to jejich důkladnou péči o výchovu a vzdělávání.

Jezuitské školy vynikly promyšlenou a ustálenou, do naprostých detailů propracovanou výchovou. Jejich obliba postupem času narůstala, poskytovaly totiž kvalitní vzdělání, zrušily veškeré poplatky a zavedly systém nejruznějších podpor a hmotného zajištění. Význam jezuitských škol výstižně oceňují následující slova:

O ceně vyučování na školách jezuitských soudy se velice různí. Jedni velebí, jiní odsuzují. Vytyká se školám těm přílišné papouškování, jednostranné pěstování paměti, nedbalost ve slohu latinském. Že klassičnost jejich latiny kulhala, připustíme; bylať latina obcovací řečí jezuitův a poněvadž pro theologii, filosofii a vyjadřování se o nejnovějších věcech nedostačoval slovník a frase Ciceronovy, není divu, když se mnohé jazykové nesprávnosti připlichtily také do jejich oboru. V jiných školách však nebylo lépe. Po našem soudu spíše jim vadila ztuhlost a neproměnnost řádu vyučovacího, časté střídání učitelů, které provinciál podle své vůle povolával a odvolával a konečně diktování.

Za to vychovatelské činnosti na školách jezuitských souhlasně dostává se pochvaly a uznání. Odstraniliť jezuité ze škol tělesné tresty, v úřadě učitelském vedli si s takovou pečlivostí a jemným uměním, že žáci jejich – i jinověrci – zůstávali jim oddáni po celý život. Výchovu založili na zásadě přesné disciplíny a cti; kořen poslušnosti u nich tkvěl v sebeovládání; v pěstování rozumné ctižádosti u mládeže školní byli mistři. ([Ša2], s. 96–97)

²⁸ Touto cestou například prošel Jakub Kresa (1648–1715), významný jezuitský matematik a astronom.

Jiné řády

Vzhledem k postupnému rušení nekatolických škol nebyli jezuité schopni obsadit všechna uvolněná učitelská místa. Vznikaly proto další nižší a vyšší latinské školy (gymnázia), které zakládaly jiné řády. Byly obvykle šestitřídní, přijímaly chlapce, kteří již uměli dobře číst a psát německy, odmítaly chudé netaentované žáky. Žáci z chudých poměrů nebo nízkého stavu se museli podrobovat přijímací zkoušce a častějším průběžným zkouškám, aby prokázali talent a píli, o čemž byly sepisovány různé podrobné zprávy. Ve všech třídách byla vyučována latina, ve vyšších řečtina i dějepis. Jeden učitel obvykle postupoval se svými žáky od první do čtvrté třídy, v každém ze dvou nejvyšších ročníků učil jeden univerzitně vzdělaný učitel. Cílem škol byla příprava na univerzitní studia.

Na prvním místě je nutno zmínit *piaristy* (řád byl založen r. 1597), kteří nejprve budovali nižší školství. Do svých škol k bezplatné výuce přijímali především chudé děti. Zaměřili se na výuku náboženství, základů latiny, mateřského jazyka, čtení, psaní a počítání. Jejich aktivity měly poměrně široký dopad. Od roku 1618 začali přijímat na přání papeže Pavla V. (1552–1621) i děti bohatých měšťanů a šlechticů. Později začali ve větší míře zakládat pětitřídní, někdy i šestitřídní gymnázia – nejprve na Moravě [např. Mikulov (1631), Strážnice (1633), Lipník (1634), Uherské Hradiště (původně jezuitské), Příbor, Kyjov, Hustopeče, Moravská Třebová, Kroměříž, Stará Voda u Budišova], o něco později v Čechách [např. Litomyšl (1640), Slané (1658), Kosmonosy (1688), Benešov (1708), Rychnov (1714), České Budějovice, Ostrov, Bor a Nové Město v Praze (1778)]. Do konce 17. století působili v menších městech, kde nejprve spravovali nižší gymnázia, po jejichž dokončení studenti přecházeli do větších měst na školy vedené jezuiti. Postupně se však piaristé snažili organizovat i vyšší latinské vzdělávání.

Piaristé se nejprve řídili jezuitským školním řádem, od roku 1662 pak vlastním školním řádem. V čele jejich škol stál *provinciál* a *rektor*, dále byla zavedena funkce školního *prefekta* a funkce profesorů.²⁹

Piaristické vzdělávání zahajovaly tři třídy obecné školy (*schola legendi, scribendi, arithmetica*), které byly chápány jako příprava pro gymnázia. Výuka zde probíhala v mateřském jazyce, žáci se nazývali čtenáři, písaři a počtáři. V mateřském jazyce měli zvládnout základy trivia, latiny a náboženství. Po absolvování obecné školy mohli přejít do zvláštního oddělení třetí třídy, kde se připravovali pro praktický život. Ti skutečně talentovaní přecházeli do tzv. latinské školy (gymnázium), která byla šestiletá, výuka na ní probíhala jen latinsky. Kromě latiny se zde vyučovalo náboženství, řečtina, němčina, dějepis a zeměpis, matematika a fyzika. V nižších třídách gymnázií vyučovali magistři (mladší členové řádu), ve vyšších profesori (starší členové řádu).³⁰

²⁹ Více viz [Wo].

³⁰ Popis průběhu učebního dne na piaristických školách viz [Ša2], s. 113–114.

Matematiku piaristé vyučovali poměrně zdatně, užívali k tomu německé a latinské učebnice. Absolventi třetí třídy gymnázia měli ovládat všechny aritmetické operace, měli umět sepisovat jednoduché úřední listiny a řešit některé praktické hospodářské problémy. Předpokládalo se, že absolventi piaristických gymnázií budou umět numeraci, čtyři početní operace s přirozenými čísly a zlomky, trojčlenku a poradí si i s příklady z kupecké, směnárenské a hospodářské praxe. Ve vyšších třídách se matematika již samostatně nevyučovala, objevovala se však jako součást fyziky. Protože byla hlavní pozornost věnována latině, řečtině a náboženství, mohlo jen málo studentů získat hlubší matematické vzdělání. Vyučovaly se však základy přírodních věd, jak dokládá následující citát:

... Z přírodních věd probírán popis jednotlivých říší přírodnin (výběr ze zoologie, botaniky a mineralogie), pak výběr základních zákonů fyzikálních.

([Ša2], s. 114)

Další řády

Z dalších řádů, které po roce 1620 v našich zemích začaly budovat gymnázia, je třeba zmínit augustiniány, benediktiny, premonstráty, dominikány a minority. Augustiniáni přišli roku 1623 do České Lípy na pozvání Albrechta z Valdštejna a založili zde vyšší městskou latinskou školu (gymnázium), která byla přibližně od roku 1627 pětitřídní. Vybudovali též školu v Domažlicích, která byla v letech 1682 až 1687 jen nižší, v letech 1728 až 1744 čtyřtřídní a poté šestitřídní, a školu v Německém Brodě (dnes Havlíčkův Brod). Benediktini sice působili v našich zemích již od 9. století, ale teprve roku 1624 založili pětitřídní gymnázium v Broumově. Jeho pedagogický sbor byl až do konce 17. století poměrně malý. Premonstráti otevřeli gymnázia například v Žatci a v Teplé, dominikáni v Plzni (1776 až 1786) a minorité v Pardubicích. Tyto školy se obvykle řídily školním řádem jezuitů nebo piaristů.

Nižší latinské školy otevřeli také kapucíni, např. v Chrudimi (1656), Falknově (dnes Sokolov, 1667), Kolíně (1667), dále v Opočně, Zákupěch, Rumburku a Mnichově Hradišti (1699). Františkáni měli své školy např. v Hájku, Hostinném, Hořovicích a Zásnukách, Křižovníci s červenou hvězdou v Praze, augustiniáni ve Lnářích, Bělé a Ročově a premonstráti na Strahově, v Želivi a Teplé.

Závěr

Výuka matematiky na jezuitských i ostatních gymnáziích v průběhu 17. století stagnovala. Katolické řády spravující školy nic nenutilo, aby mezi sebou soupeřily, aby výukou pověřovaly jen nejlepší učitele s vynikající odbornou i pedagogickou kvalifikací. Matematika navíc nebyla považována za důležitý předmět. Obsah a rozsah její výuky zůstával na úrovni 16. století. Nové české učebnice elementární matematiky téměř nevznikaly. Učitelé užívali staré české humanistické učebnice, německé a latinské početnice, případně se opírali o znalosti ze svého studia nebo o anonymní rukopisy obsahující návody pro výuku

aritmetiky a základů geometrie. Nové učební pomůcky, přístupy a témata se ve výuce matematiky na gymnáziích objevily až na počátku 18. století.³¹

Zásadním problémem pro české země byla postupující germanizace. *Obnovené zřízení zemské* (1627) stanovilo, že na úřadech, soudech, v kostelech a na školách se může rovnoprávně užívat český i německý jazyk. Vyšší společenské vrstvy však začaly češtinou pohrdat, považovaly ji za jazyk rebelujícího lidu, měšťané posílali své syny na zkušenou do německého prostředí. Od konce 17. století tíhla státní správa k absolutismu a k němčině.

... V nerovném tom zápase arci Čechové přece podléhají, když se němčina stává téměř výhradní řečí správní nejen ve stycích s Vídní a úřady ústředními, ale i uvnitř království. Stává se zprvu modou, pak zvyklostí, potom zdvořilou nutností (!) se zřením k šlechtě, měšťanům, úřadům. Za takových poměrův Obnovené zřízení zemské, které zavádělo němčinu vedle češtiny úřední, v praxi vedlo k tomu, že onano nabývala převahy a tato vždy více zanedbávána. Rovné právo obou jazyků, zaručené zákonem Ferdinanda II., ocitlo se na ploše nakloněné; od rovnosti a rovnocennosti obou jazykův uchýlila se veřejná praxe úřední ve prospěch nadprávní a přednosti jazyka německého. Vzrůstající absolutismus a chystaná centralisace správní tomuto nadprávní valně napomáhaly.

([Ša2], s. 120)

Další problém, s nímž se potýkaly všechny dědičné rakouské země, dopadal na talentované děti poddaných. Jejich rodiče museli žádat příslušnou vrchnost o souhlas se studiem svých dětí, resp. s jejich odchodem na řemeslo či do obchodu. Vrchnostenský souhlas byl nutný i k uzavření sňatku či ke změně bydliště. Ne vždy vrchnost souhlas udělila, někdy studiu nadaného chlapce bránili vyšší či nižší vrchnostenští úředníci, jindy církev, někdy dokonce rodiče.

Gymnázia jednotlivých řádů byla v průběhu 17. století postupně rozšiřována a doplňována o vyšší třídy, přesto většina z nich poskytovala vzdělání jen na úrovni nižších tříd. Síť vzdělávacích institucí však byla poměrně široká, ač ztratila svoji původní pestrost a rozmanitost.³²

4. Gymnázia v 18. století – pokusy o reformu, postátnění a laicizaci

Nárůst manufakturní výroby a obchodu, budování měst, silnic a pevností, nové vědecké objevy – to vše vedlo ke zvyšování požadavků na praktické i teoretické vzdělávání. Státní aparát, armáda i hospodářský sektor si žádaly vzdělané odborníky, úředníky, techniky a důstojníky. Od konce 17. století se začaly objevovat první stížnosti na kvalitu vzdělání, které poskytovaly jezuitské školy. Sílily hlasy, že vzdělání je pro společnost důležité a že musí na potřeby praxe pružněji reagovat. *Rakouská říše* prošla obdobím neúspěšných

³¹ Viz např. J. Kresa: *Arithmetica. Tyro- Brunensis*, Praga, 1715, 48 stran.

³² O vývoji škol v našich zemích viz např. [E], [Fa1], [Chm], [Kd1], [Kd2], [SG], [Ša2] a [VK]. O vývoji matematiky viz např. [MS], [No4], [Schu], [Sm], [Ve4] a [Kr]. O vývoji vyučování matematice viz např. [Mi1], [Mi2] a [Še2].

válek a chtěla reformovat armádu. K tomu bylo zapotřebí změnit řadu věcí. Přistoupila tedy roku 1775 k výrazné úpravě roboty (zrušena byla až roku 1848) a roku 1781 k vydání tolerančního patentu. Postupně se pokusila reformovat nedostatečný a zastaralý vzdělávací systém, školství a výchovu chtěla dostat pod státní kontrolu, řídit a spravovat je centrálně a celostátně.

Zavedení úspěšných reforem předpokládalo urychlený vznik třídy státem placených úředníků, kteří by byli nezávislí na zemské šlechtě a duchovenstvu. Jen ti mohli nutné reformy připravit a uvádět je v život. Začaly vznikat ústřední úřady, říše se po správní, soudní i politické stránce postupně centralizovala.

České země byly roku 1749 ještě těsněji spjaty s rakouskými poté, co došlo ke zrušení královské české kanceláře dvorské a starého královského místodržitelství. Byly postaveny pod společné ústřední a nově koncipované zemské úřady. Byl zaveden jediný úřední jazyk – němčina, která se měla vyučovat na všech školách od nejnižší úrovně. Pro české země to znamenalo počátek cílené a státem řízené germanizace.

První skromné pokusy o modernizaci gymnázií a univerzit se objevovaly již na počátku 18. století. Jejich kladným výsledkem bylo postupné zavádění zeměpisu a dějepisu do gymnaziálních osnov a diskuse o tom, zda by vzdělávání mělo být založeno na výuce v mateřském jazyce.

Karel VI.

První větší reforma, která se dotkla gymnázií, je spjata s novým studijním řádem, který 16. listopadu 1735 vydal císař Karel VI. (1635–1740). Nebyla tak bezvýznamná, jak se někdy uvádí. V první řadě stanovila, že gymnázia musí být šestitřídní. Do první třídy měli být přijímáni jen chlapci, kteří umí dobře číst a psát v německém jazyce a ovládají základy latiny. Neměli být přijímáni chudí netalentovaní žáci, pro chudé talentované chlapce (museli se podrobovat zkouškám) byla zřizována různá stipendia a podpory. Nad školami byl zaveden *systém státního dozoru* a systém zkoušek absolventů.

Reforma přinesla nevelké změny obsahu výuky humanitních předmětů. Důraz byl kladen na latinu a němčinu, zmenšila se dotace výuky řečtiny a ve vyšších třídách byla zavedena výuka dějepisu. V prvních čtyřech třídách měl vyučovat *třídní učitel*, který každoročně postupoval se svými žáky do vyšší třídy, v nejvyšších dvou třídách měli vyučovat dva nejlepší a nejvzdělanější učitelé školy. Cílem těchto opatření bylo pozvednout úroveň absolventů gymnázií a připravit je na univerzitní studia.

Výuce matematiky nebyla ani nyní věnována dostatečná pozornost. I přes stížnosti univerzit na nedostatečné matematické vzdělání absolventů gymnázií, zůstávala její úroveň na pouhých základech aritmetiky a geometrie. Na požadavky univerzit bylo reagováno velmi liknavě nebo vůbec.

Upozorníme ještě na několik zajímavostí vztahujících se k pedagogickému působení piaristů v našich zemích. Na gymnázium v Litomyšli existovalo od roku

1733 dvouleté filozofické studium pro členy řádu a světské studenty. Všichni museli skládat přijímací zkoušky a čtvrtletní zkoušky ze všech vyučovaných předmětů. Roku 1752 bylo právo na vyučování filozofických studií přisouzeno pouze univerzitám, proto byla roku 1754 filozofická studia u piaristů ukončena. Směla pokračovat jen pro řádové kleriky, tj. bez práva veřejnosti.

Výuka na piaristických školách v českém jazyce byla celkem běžná. Piaristé oproti jezuitům chápali význam mateřského či „lidového“ jazyka. Přinášelo jim to všeobecnou oblibu:

... Podle provinciálního nařízení z r. 1735 povinna byla každá piaristická kolej opatřiti si potřebné knihy o pravopise jazyka národního, ježto krajiny, v nichž se piaristé usadili, byly ryze české, jakož i jejich žactvo, které vedli k poznání jazyka latinského i řeckého na základě mateřštiny. V tom právě snažení výukovém a v té okolnosti, že odstranili ze svých škol diktování, tkví pokrok, o nějž se řád piaristický poctivě přičinil. Všickni učitelé grammatikální pilně cvičili žáky v pravopise a slohu českém, a nebylo-li jiných pravidel po ruce, šetřili přesně aspoň těch, která se ke konci Komenského Brány jazyků čtou. ([Ša2], s. 115)

Podobná situace byla i u dominikánů a augustiniánů. Výše uvedené řády nebyly dominantními správci a organizátory gymnázií, tj. latinského školství, byly přístupnější úpravám, které přinesl roku 1735 *studijní řád* císaře Karla VI.³³ Zaměřovaly se především na výchovu svého „dorostu“ a tomu přizpůsobovaly cíle i metody výuky.

Marie Terezie

Lepší situace nastala až s nástupem císařovny Marie Terezie (1717–1780), která se zasloužila o rozsáhlou a komplexní reformu školství vedenou pod heslem „školy jsou a zůstanou věcí státní“.³⁴ Roku 1747 byly vydány nové předpisy pro gymnázia. Jejich cílem bylo zlepšení úrovně výuky a zamezení návalu netalentovaných studentů, resp. studentů, kteří neprojevovali dostatečný zájem o své vzdělávání. Nedošlo však k řešení palčivé otázky, kterou byla nedostatečná příprava učitelů. Problém kvality přípravy a vzdělávání učitelů byl zastíněn jejich značným nedostatkem.

Rozhodujícím rokem pro přeměnu gymnázií byl rok 1752. Dne 25. června byl vydán císařský patent, který zavedl nový studijní řád a státní dozor nad školami.³⁵ Bylo nařízeno, že úplná gymnázia budou šestitřídní a školy s více než čtyřmi třídami budou podrobeny státní kontrole. Klášterní školy, které si po celý čas zřizovaly jednotlivé řády pro výchovu svého dorostu a obvykle neměly právo veřejnosti, se měly přeměnit na nižší gymnázia, z nichž by žáci po prověření znalostí postoupili na školy vyšší. Dohled nad kvalitou výuky

³³ Více viz [Wo], zejména s. 1–6.

³⁴ *Schulwesen ist und bleibt allzeit ein Politicum.*

³⁵ *Vorschrift wegen künftiger Einrichtung der humanistischen und philosophischen Studien.*

a přípravou učitelů převzaly univerzity, zemské školní úřady měly dohlížet na naplnění příkazů obsažených v císařském patentu. Všichni učitelé museli dokonale umět slovem i písmem latinský a německý jazyk.

Přijímání ke studiu do prvního ročníku mohli být jen žáci, kteří dokonale ovládali německý jazyk a znali základy latiny. Nemajetní žáci bez velkého nadání měli být průběžně přezkušováni a při prvním velkém nezdaru jim mělo být doporučeno, aby školu opustili. Byla zavedena přísnější klasifikace a náročnější roční zkoušky. Součástí osnov se stala i výuka matematiky, zeměpisu a dějepisu. Pevně byly předepsány metody výuky, učebnice, učební texty a pomůcky. Omezeno mělo být tzv. diktování a pamětné učení.

Proti těmto změnám vystoupili jezuité. Provinciál Baltazar Lindner (1702–1768) argumentoval tím, že je nedostatek kvalifikovaných učitelů, že se řád řídí starobylými a osvědčenými pravidly, že laik stanovený státem nemůže kontrolovat jezuitské školy. Stížnost jim však ublížila, Marie Terezie usoudila, že vedení školní správy má být jezuitům odebráno.

Jako reakci na císařský patent z roku 1752 vydali jezuité roku 1753 pokyny k výuce nazvané *Knihy a látka, která se přednáší a vysvětluje v humanitních školách všech gymnázií Tovaryšstva Ježíšova v české provincii z měsíce listopadu 1752, platná od podzimu roku 1753*.³⁶ Podle nich byla zavedena šestiřádní gymnázia, třídy se číslovaly od šesté po první. Z hlediska matematiky je zajímavé, že se v šesté třídě učily názvy číslic a čísel slovně, pak teprve následovala numerace. V páté třídě bylo probíráno sčítání a odčítání, pamětné i písemné. Ve čtvrté násobení a ve třetí dělení. Druhá třída měla za úkol probrat základní operace se zlomky. V první, tedy nejvyšší třídě byla pozornost zaměřena na procvičení všeho předešlého, pokračovalo se trojčlenkou a finanční aritmetikou (rozdělení zisku, vklady, sázky). V seznamu doporučených učebnic však nenajdeme žádnou položku vztahující se k matematice. Je možné, že se v padesátých a šedesátých letech 18. století k výuce matematiky na jezuitských školách mohly užívat tzv. *Steplingovy tabulky*, které vznikly někdy kolem roku 1757, možná o něco málo dříve.³⁷ Skládaly se ze dvou listů. První obsahoval výklad numerace, čtyři aritmetických operací s přirozenými čísly, několik příkladů z praxe (počítání s penězi, plošné výměry pozemků, odčítání velikostí úhlů), tabulku malé násobilky a výklad zkoušky správnosti výpočtu užitím tzv. obráceného početního výkonu. Druhý list ukazoval trojčlenku, přesněji řečeno přímou a nepřímou úměru, složenou trojčlenku, úlohy o dělení zisku v daném poměru a nauku o zlomcích (krácení zlomků, převádění na společného jmenovatele, čtyři aritmetické operace a počítání se smíšenými čísly). Přesto však na pražskou univerzitu přicházeli z různých gymnázií odlišně připravení studenti, někteří byli matematikou téměř nedotčeni. Nebyla to vždy jejich chyba.

³⁶ *Libri et materiae, quae in Scholis Humanioribus Omnium Gymnasiorum Societatis Jesu per Provinciam Bohemiae tradentur et explanabuntur a Mense Novembris 1752, currentis in autumnum anni 1753.*

³⁷ J. Stepling: *Tabula leges praecipuas et paradigmata specierum Arithmeticae vulgaris complectens. Tabula Praecipuas Regulas Proportionum; item Leges et Paradigmata Operatium in Numeris fractis complectens*, 2 listy.

Na gymnáziích v polovině 18. století značně narůstal počet studentů, úroveň jejich vzdělání však neodpovídala vynaloženým nákladům. Císařovna Marie Terezie proto 2. května 1761 vydala *Normu, podle níž se ke studiím připouští mládež z nižších stavů*.³⁸ Ke studiu se však mohli z nižších vrstev přijímat jen skutečně dobře připravení a výrazně talentovaní chlapci. Byly zřízeny komise nezávislé na škole, které měly žáky každoročně podrobovat náročné zkoušce, netaentované nebo nemotivované vylučovat i z vyšších ročníků. Chlapců z vyšších nebo majetných vrstev se toto nařízení netýkalo. Norma se však v praxi neosvědčila, proto byla již 19. února 1763 zrušena. Zkušební pedagogové totiž poukazovali na to, že zkoušky nemohou komplexně posoudit schopnosti studentů, kteří je skládají ve značném stresu a v existenčních obavách.

V šedesátých letech 18. století proběhlo několik diskusí ovlivněných myšlenkami francouzských a německých osvícenců, filozofů a pedagogů. Jednalo se například o tom, jaký je a jaký má být v budoucnu cíl gymnázií. Nakonec bylo rozhodnuto, i přes odpor některých vzdělavců, že se i nadále bude výhradně jednat o školy, které budou přípravkou pro univerzitní studia, tudíž zůstane zachován humanitní ráz jejich výuky kladoucí důraz na latinu. Ta měla rozvíjet paměť, rozum i úsudek. Opakovaně se vynořovala otázka dozoru státu a práva církve zřizovat, řídit, spravovat a kontrolovat školy, rozhodovat o náplni výuky a jmenování učitelů.

V roce 1760 byla zřízena tzv. *Studienhofkommission – Studijní dvorská komise* jako centrální úřad ve Vídni, který měl spravovat školství v celé říši. Jejím vedením byl pověřen vídeňský arcibiskup a kardinál Cristofor Bartolomeo Antonio Migazzi (1714–1803), který rozhodně nepatřil mezi podporovatele změn ve školství. Roku 1773 na svou pozici rezignoval na protest proti prováděným reformám. Silný vliv v komisi měl svobodomyšlný Gerard van Swieten (1700–1772), nizozemský lékař, poradce rakouských císařů a osvětený reformátor. Na přípravě reformy se z rozhodnutí Marie Terezie podíleli rovněž Václav Antonín hrabě Kaunic z Rietbergu (1711–1794), Jindřich Kajetán hrabě z Blümengenu (1720–1788), Karl Anton von Martini (1726–1800), Johann Baptist de Caspari (též Gaspari, 1702–1768) a Gottfried van Swieten (1733–1803), syn Gerarda van Swietena.

Johann Baptist de Caspari, profesor historie na univerzitě ve Vídni, začal s pověřením *Studijní dvorské komise* hospitovat v různých gymnáziích a kontrolovat úroveň výuky. Připravoval návrh reformy. Roku 1764 předložil výsledky ve formě *Instructio pro scholis humanioribus*.³⁹ Nejednalo se o nic jiného než o nový učební plán pro jezuitská gymnázia. Podle něho měl být důraz kladen nikoli na latinu, ale na němčinu. Pro výuku zůstala prakticky zachována osnova z roku 1753. Učitelé se mohli stát kněží, ustanovovat je však měl tzv. *ředitel gymnaziálních studií* při *Studijní dvorské komisi*. Správa školy byla v rukou ředitele a prefekta, ředitelem měl být členem *Studijní zemské komise* nebo

³⁸ Viz *Supplementum Codicis Austriaci Oder Chronologische Sammlung aller ...*, VI. díl, 1759–1770, J. T. von Trattern, Wien, 1777, 1390 stran, norma ze dne 2. 5. 1761.

³⁹ Více viz [Wo], s. 14–25.

krajský hejtman. Měli vykonávat dohled nad výročními zkouškami, klasifikací a nad dodržováním učebního řádu. Prefekt vedl školu, nevyučoval, ale ukládal písemné práce pro jednotlivé třídy a kontroloval je, hospitoval ve výuce a předsedal měsíčním zkouškám. Caspari také navrhl pravidelné a mimořádné hospitace *Studijní dvorské komise* nebo *Studijní zemské komise*. Novinkou též bylo, že každá změna v pedagogickém sboru a ve výuce musela být oznámena zemským studijním ředitelům a jimi schválena.

Caspariho návrhy byly přijaty, výtisk instrukcí byl rozeslán *Studijním zemským komisím*, univerzitám, ředitelům gymnázií, provinciálům jezuitského a piaristického řádu a prefektům škol. Poznamenejme, že Caspari zastával názor, že netalentovaní chlapci nižšího původu nemají být ke studiu přijímáni.

S výše uvedenými reformami narůstaly tendence k jednotě vyučovacího jazyka. Byly vedeny snahou zdokonalit a zjednodušit státní správu. Již roku 1747 byl vydán tzv. *Návod vyučování mládeže v jazyce německém*, kde bylo zdůrazněno, že učitelé v českých zemích mají dbát i o dobrou znalost českého jazyka. Roku 1763 jim byla uložena péče o povznesení domácího jazyka. Nebylo to však mnoho platné. Dne 23. února 1765 přikázal dvorský dekret českému guberniu, aby se zasadilo a řádně přispělo k rozšíření výuky německého jazyka. Jezuité i piaristé měli učit německy a latinsky, ve svých konventech měli mluvit pouze německy, aby si mladí chlapci zvykali na německý jazyk. Gubernium se snažilo bránit český jazyk a dokazovat jeho význam pro komunikaci v oblastech s většinou česky mluvícího obyvatelstva. Dne 7. září 1765 uznala *Studijní dvorská komise* potřebu českého jazyka. Dovolila, aby jezuité učili česky a schválila vydání nové, dobré české mluvnice i slovníku. Toto nařízení se netýkalo piaristů, neboť ti v nižších třídách češtinu běžně využívali. Avšak již 3. prosince 1770 vyšel dvorský dekret, kterým byla v českých zemích rozšířena německá výuka. Na nižších latinských školách bylo dovoleno učit latinu s pomocí němčiny. Učitel musel výborně ovládat německý jazyk, jinak nesměl být přijat. S českým jazykem se nadále nepočítalo, ani jako s jazykem pomocným.

Johann Anton hrabě von Pergen (1725–1814), kurátor *Tereziánské akademie* ve Vídni, diplomat a reformátor, předložil roku 1771 další školní řád a učební plán. Podle jeho přesvědčení měla být správa gymnázií odňata církvi, gymnázia měla být zcela postátněna a měli na nich vyučovat jen světští učitelé jako zaměstnanci státu. Není divu, že tento návrh vzbudil velký odpor církve. Ve stejném roce byla ve Vídni otevřena první *normální škola*, která se stala vzorem pro tzv. nižší školy.

Rozhodujícím rokem pro vývoj gymnázií byl rok 1773, kdy byl v *Rakouské říši* zrušen jezuitský řád a současně zřízena *Státní komise* pro reformu gymnázií a univerzit a pro přípravu nových gymnaziálních osnov. Jedním z jejich důležitých představitelů byl Karl Anton von Martini. Hlavním důvodem zrušení jezuitského řádu nebyla ani snaha zajistit státu finanční prostředky, ani stížnosti na kvalitu výuky či nedostatek odborné práce jezuitů, ale politický zájem státu převzít kontrolu nad školstvím. Důsledky tohoto rozhodnutí

byly rozsáhlé. Gymnázia zůstala téměř bez učitelů, školy byly ochromeny. Nejprve byla zrušena malá dvoj- až čtyřtřídní gymnázia,⁴⁰ z nichž byly zřízeny tzv. hlavní školy s německým vyučovacím jazykem, které měly poskytovat moderněji pojaté vzdělání. Ponechána byla pouze velká úplná gymnázia obvykle po jednom v kraji, na nichž působili kněží, řádoví i světští učitelé, laiků však bylo naprosté minimum. Někteřá gymnázia zůstala i nadále ve správě řádů (piaristů, augustiniánů, benediktinů a dominikánů), byla však postavena pod kontrolu státu. Novým byl požadavek na odborné vzdělání učitelů a na jejich odbornou práci – každý gymnaziální profesor byl povinen ročně publikovat dva články v odborném časopisu nebo školních zprávách. Tento požadavek však nebyl nikdy naplněn. Současně byly stanoveny platy učitelů na šestitřídních gymnáziích.

Nedostatkem kvalifikovaných laických učitelů se zabýval Johann Baptist de Caspari, který pochopil, že jeho původní záměry jsou zatím neuskutečnitelné. Dne 9. října 1773 navrhl dočasné opatření, doporučil, aby se na každé učitelské místo konala veřejná zkouška neboli konkurz. Přednost při obsazování míst měli dostávat kvalitní *exjezuité*.

V roce 1774 byl vydán císařský patent, kterým se *Státní komise* připojila ke *Studijní dvorské komisi*, které byly podřízeny nižší školy, gymnázia, klášterní školy, kněžské semináře, akademie i univerzity. Její úsilí směřovalo k úplné centralizaci a postátnění školství. Ve stejném roce byl zřízen *studijní fond*, který zavedl systém různých stipendií, podpor a pomoci školám i studentům. Snaha komise po úplném zestátnění a laicizaci školství nalezla velkou podporu u Josefa II. (1741–1790), narazila však na odpor církve. Není divu, neboť práce komise směřovala k tomu, aby byly církevní řády zbaveny vlivu na školství. Objevovaly se i úvahy o zrušení řádu piaristů a výrazném omezení role benediktinů (ti měli sice zůstat zachováni, ale gymnázia jim měla být odňata).

V průběhu sedmdesátých let 18. století se objevovaly různé návrhy gymnaziálních reforem. Jednalo se o pokusy formulovat cíle, obsah a rozsah výuky. Stále se vynořovala otázka vztahu humanitního a reálného vzdělávání a především otázka laicizace pedagogického sboru.

Adam František Kollar (1718–1783), rakouský osvícenský učenec slovenského původu, historik, pedagog a knihovník dvorské knihovny ve Vídni, ředitel gymnázií a člen *Studijní dvorské komise*, se snažil urychleně řešit otázku nedostatku pedagogů. Postaral se o výchovu 23 mladých mužů, kteří se měli ve Vídni připravit na pedagogickou dráhu tak, aby mohli převzít vedení škol podle nových pravidel. Navrhoval zavádět postupně světské odborné učitele. Byl si však vědom problému spočívajícího v tom, že jich bude nedostatek, a problému se zajištěním jejich platů. Předpokládal přechodné období, kdy by školy byly svěřeny různým řádům a světským kněžím, čímž by se mohla zvýšit úroveň výuky a současně snížit náklady, neboť řády poskytovaly ubytování a stravu

⁴⁰ V letech 1773 až 1777 se 44 gymnázií v Čechách zredukovalo na 13, v letech 1773 až 1775 zůstalo na Moravě z 15 gymnázií jen 8. Viz [Fa1].

svým členům zdarma. Za základ výuky považoval latinu, vše ostatní viděl pouze jako pomocné, byť důležité pro vzdělávání studentů.

Druhý návrh úprav vypracoval Karl Anton von Martini, který byl pro úplnou a co nejrychlejší laicizaci škol. Důraz kladl na výuku dějepisu, přírodopisu a matematiky. Navrhoval zavést výuku moderních jazyků (nikoli angličtiny, neboť anglické knihy považoval za méně spolehlivé a pro stát nebezpečné).

Třetí návrh připravil Matěj Ignát Hess, profesor historie na univerzitě ve Vídni, nový ředitel gymnaziálních studií a člen *Studijní dvorské komise*. Předpokládal, že gymnázia budou všeobecně vzdělávacími pětitřídními školami, které budou klást důraz na latinu, němčinu, rétoriku, poetiku a budou vyučovat i „materiální předměty“, tj. zeměpis, dějepis a matematiku.

Ani jeden z návrhů neuspěl. Nesouhlas vyvolalo zejména zavedení odborných učitelů a laicizace sborů, a to pro vysoké finanční náklady. Císařovna Marie Terezie požádala Gratiana (Graciána) Franze Marxe (1721–1810), piaristu, rakouského provinciála řádu, profesora piaristického gymnázia v Kroměříži, aby provedl analýzu všech návrhů a vytvořil návrh nový.

Nový závazný učební plán byl císařovně představen na podzim roku 1775 a vešel v platnost 10. září 1776.⁴¹ Podle tohoto učebního plánu bylo gymnázium pětitřídní školou, šesté ročníky byly zrušeny pro nedostatek kvalitních učitelů. Současně byla studia na filozofických fakultách prodloužena na tři roky. Školy byly postaveny pod státní dozor; měly užívat označení *královské*, na jejich razítku byl *zemský znak*. Jejich kontrolu měli provádět *zemští studijní direktori*.

První tři třídy gymnázia byly označovány jako *gramatikální*, další dvě jako *humanitní*. Výuka v první a druhé třídě měla probíhat v německém jazyce, ve třetí až páté latinsky. Byl zaveden systém třídních učitelů, tj. jeden učitel vyučoval v dané třídě všechny předměty až na náboženství. V gramatikálních třídách učitel postupoval se svou třídou, v humanitních vždy jeden vyučoval ve čtvrté třídě, druhý v páté. Hlavními předměty byly stanoveny náboženství, latina a s ní spojená gramatika, stylistika, řečnictví a básnictví. Jako vedlejší předměty byly stanoveny řečtina, dějepis a zeměpis, matematika a přírodopis. Pro jednotlivé předměty byly předloženy osnovy. Školní rok měl začínat 3. listopadu a trvat do 20. září, prázdniny byly stanoveny od 21. září do 2. listopadu. Pololetní zkoušky se konaly po Velikonocích, výroční v září. Od roku 1786 byl školní rok upraven tak, že začínal 1. září a končil 15. července, v červenci se konaly výroční zkoušky. Krátké prázdniny byly na Vánoce, o Masopustu a Velikonocích, velké prázdniny od poloviny července do konce srpna. Výuka probíhala dvě až tři hodiny dopoledne, dvě hodiny odpoledne, ve čtvrtek a v neděli byl volný den.

Ke studiu byli přijímáni chlapci alespoň desetiletí, kteří předložili vysvědčení z německé hlavní nebo normální školy, případně se podrobili přijímací zkoušce, která z matematiky prověřovala znalost základních operací s přirozenými čísly

⁴¹ Více viz [Wo], s. 268–276.

a trojčlenky. Poznamenejme, že zkouška byla zavedena od roku 1777 jako jeden z principů omezení „návalu žáků do škol“. Absolventi gymnázií, kteří chtěli pokračovat ve studiu na filozofické fakultě, se museli podrobit přijímací zkoušce ze všech gymnaziálních předmětů.

Matematika byla již nedílnou součástí gymnaziálního vyučování, v první až třetí třídě se probírala aritmetika, ve čtvrté základy algebry a v páté geometrie a praktická planimetrie. Z hlediska matematiky byl důležitý dekret z 24. září 1780, kterým byla aritmetika převedena na hlavní školy. Toto rozhodnutí umožnilo zvýšit úroveň výuky matematiky na gymnáziích. V nižších třídách gymnázia bylo (v německé řeči) zopakováno učivo hlavní školy, cílem bylo jednak sjednocení úrovně znalostí žáků, jednak důkladné procvičení, upevnění a rozšíření základů aritmetiky. Ve čtvrté třídě se celá látka probírala znovu, avšak latinsky, v páté byly latinsky vyloženy základy rovinné geometrie a algebry (končilo se řešením lineární rovnice). Ve srovnání s první polovinou 18. století to byl výrazný kvalitativní i kvantitativní posun.

Poznamenejme, že piarista Gratian Franz Marx nebyl pro laicizaci pedagogického sboru, jak dokládá následující citát:

... P. Gratian Marx rozhodně se vzpíral zavedení světských učitelů. V úvaze své ze dne 5. února 1777 zamítal i světských kněží povolávání a dokazoval, že jen z klášterů, z tichých útulků badání vědeckého, kde se v bohatých knihovnách a sbírkách přírodopisných možno vážně vzdělávati, vycházejí učitelé, jakých stát potřebuje. I navrhoval, aby k vyučování na středních školách vedle piaristů byli povolávání benediktini, dominikáni, augustiniáni, minorité a regulovaní kapitulárové (praemonstráti, cisterciáci). Gymnasia řádová že opatří sobě sama potřebné síly učitelské i všecek náklad a stačí jen, aby zemské školní komisi byla poddána. Gymnasia zrušeného řádu jesuitského měla by se přenechati jiným řádům a členové jejich aby brali plat z fondu jesuitského. Toliko na gymnasiích v hlavních městech připouštěl Marx, aby vedle 5 učitelů duchovních byl jeden světský ustanovován. ([Ša2], s. 157)

Studijní dvorská komise tento Marxův návrh nepřijala, prosazovala světské učitele. Její členové se domnívali, že vyšší svěcení opravňuje řeholníky pouze k výuce náboženství, pro výuku matematiky, přírodopisu, dějepisu a zeměpisu považovala za lepší laické učitele. Požadovala, aby měli univerzitní vzdělání a na místa byli dosazováni na základě konkurzu, aby prefekt gymnázia nebyl členem řádu, který gymnázium spravuje. Přesto byl v roce 1777 za vlády Marie Terezie Marxův návrh přijat. Vzdělání řádových učitelů bylo ponecháno na péči a rozhodnutí představených kláštera, neboť univerzitní příprava značně vážla. Situace se jen nepatrně změnila za vlády Josefa II.

České země

Přibližme ještě situaci v českých zemích. V roce 1775 byla ustanovena *Zemská školní komise pro království České*. Jejím členem a současně ředitelem gymnaziálních studií byl jmenován Karel Jindřich Seibt, univerzitní profesor

pražské Filozofické fakulty. Byl mu však svěřen jen dozor nad zrušenými jezuitskými a státními školami; například školy piaristické pod jeho dohled nespádaly. Jako znalec situace v českých zemích navrhoval, aby se na některých gymnáziích učila čeština (vybral gymnázia v Hradci Králové, Jičíně, Jindřichově Hradci a Klatovech). Dekret *Studijní dvorské komise* z 25. března 1776 nařídil, aby se s obdobnými plány vyčkalo, až bude rozhodnuto, která gymnázia budou zrušena a která budou pokračovat. Dne 9. listopadu 1777 byl vydán nový patent, který upravoval vstup na gymnázia a otázku jazyka. Bylo rozhodnuto, že v celé říši je ke vstupu do prvního ročníku gymnázia bezpodmínečně nutná znalost německého jazyka a vedle latinského jazyka se bude vyučovat pouze německý jazyk. S výukou v českém či jiném jazyce se nepočítalo. Bylo tedy rozhodnuto, že gymnázia budou přeměněna na čistě německá. Tvrdé podmínky stanovené k přijetí ke studiu znamenaly, že přijímání byli jen skutečně nadaní chlapci nebo chlapci starší než dekret původně počítal.⁴²

Po zrušení jezuitského řádu (1773) byl v našich zemích vytvořen systém čtrnácti gymnázií v Čechách (Praha – Staré Město, Praha – Nové Město, Praha – Malá Strana, Broumov, Budějovice, Doupov, Hradec Králové, Cheb, Chomutov, Kosmonosy, Klatovy, Litoměřice, Litomyšl, Plzeň), sedmi gymnázií na Moravě (Brno, Jihlava, Kroměříž, Mikulov, Olomouc, Znojmo, Žďár) a tři gymnázií ve Slezsku (Bílsko, Opava, Těšín). Ostatní byla zrušena nebo přeměněna na německé hlavní školy. Roku 1777 bylo novoměstské pražské gymnázium převedeno do správy piaristů, původní učitelé byli přemístěni na státní školy v Jičíně, Chomutově a Litoměřicích. Roku 1778 ustala výuka češtiny v Chomutově, Jindřichově Hradci a Jičíně. Klatovské gymnázium bylo přemístěno do Písku. Čeština jako pomocný jazyk v nejnižších třídách byla ještě užívána v Kosmonosech, Plzni a v Praze na Novém Městě, což Vídeň sledovala se značnou nelibostí. V červenci 1779 bylo nařízeno, že prefekt smí ke studiu přijmout jen chlapce, kteří dokonale ovládají německý jazyk. Současně bylo stanoveno, že ani v první gramatikální třídě se latina nesmí učit za pomoci češtiny. Ze škol měly být odstraněny všechny české učebnice pro výuku latinského jazyka. Od následujícího roku byla na všech gymnáziích v našich zemích k výuce v nižších gramatikálních třídách povolena pouze němčina, latina se stala jediným vyučovacím jazykem ve třídách humanitních. Současně bylo tvrdě zakročeno proti soukromým školám, které vznikaly v místech zrušených gymnázií, i proti řádovým školám, kde byla vyučována čeština.

Roku 1780 byly zřízeny *Zemské gymnaziální a studijní komise*; v našich zemích v jejím čele stanuli dva radové pověření inspekci gymnázií. V jednotlivých krajích začali gymnázia kontrolovat krajsí komisaři, jejich přímými podřízenými byli gymnaziální prefekti. Tato úprava měla zajistit státní kontrolu škol.

Josef II.

Další školní reformy přinesl nástup císaře Josefa II. V roce 1781 stanul v čele *Studijní dvorské komise* Gottfried van Swieten a plně uplatnil svůj

⁴² Přísné podmínky přijímací zkoušky jsou popsány v [Ša2], s. 154.

odpor ke klerikalismu. Jeho zásluhou bylo na gymnáziích i na univerzitách povoleno studovat židům a nekatolíkům. Mohli získávat stipendia i akademické hodnosti. Zvýšila se i podpora nekatolických škol a kostelů,⁴³ bylo tolerováno vyznání židovské. Toleranční patent umožnil zakládání nekatolických sborů, kostelů a škol.⁴⁴ Van Swieten se snažil změnit i výuku v katolických seminářích. Prosazoval, aby se v nich mohly objevit i knihy nekatolických autorů a aby studenti byli vychováváni ke snášenlivosti, mírumilovnosti a toleranci. Současně však bylo nařízeno, že jednotný německý vyučovací jazyk bude posílen o výuku ve vyšších třídách gymnázií. Definitivně byly ze škol odstraněny tělesné tresty a nastolena přísná kontrola docházky. Zavedena byla *kárná černá kniha* a *lavice hanby*, jejich opakem byla *knihy cti* a *lavice cti*. V dubnu 1781 musel dvorský kancléř referovat císaři o stavu středních škol v říši. Z podané zprávy víme, že v celé říši existovalo 59 gymnázií, na nichž studovalo 9 377 žáků a působilo 281 učitelů, z nichž 135 byli bývalí jezuité. Panovník po vyslechnutí hlášení žádal další redukci gymnázií uzavřením vybraných škol a zavedením školného. Počet škol byl opět snížen, neboť nebyl dostatek laických učitelů a jejich příprava by vyžadovala vysoké finanční náklady. Gratian Franz Marx přispěl k tomu, že školné nebylo v zamýšlené výši zavedeno.

Roku 1782 byl sestaven podrobný rozpis výuky jednotlivých předmětů na latinských gymnáziích opatřený základy metodiky a přehledem doporučených učebnic a příruček.⁴⁵

Pro matematiku byla od konce osmdesátých let 18. století jako základní a vzorová učebnice využívána kniha *Elementa arithmeticae, geometriae et algebrae ad usum scholarum Austriacarum*⁴⁶ a jako pomocná příručka či návodná metodika byla doporučena *De elementis Arithmeticae, Geometriae & Algebrae*.⁴⁷ Podíváme-li se na témata, která byla podle rozpisu probírána, opět zjistíme, že došlo k odbornému rozšíření a metodickému zlepšení výuky. Z algebry se probírala úprava výrazů, práce s celočíselnými mocninami, řešení lineárních a kvadratických rovnic. Kvadratické rovnice se řešily metodou doplnění na úplný čtverec, neuváděl se obecný vzorec pro nalezení kořenů rovnice, nepracovalo se s diskriminantem, uvažovala se jen kladná řešení. Studovaly se poměry a úměry, aritmetické a geometrické posloupnosti. Z geometrie se sice i nadále probíraly jen základy, objevily se však definice základních pojmů a jednoduché konstrukce pravítkem a kružítkem. Pozornost byla zaměřena na tradiční výpočty obsahů a objemů elementárních rovinných a prostorových útvarů. Opomenuty nebyly ani převody jednotek a praktická vyměřování v terénu.

⁴³ Tyto změny souvisely s vydáním *tolerančního patentu* (13. října 1781), který přinášel jistou svobodu vyznání, byť bylo možno volit jen evangelické vyznání (augsburské nebo helvétské) a vyznání „nesjednocených“ Reků (řeckopřavoslavné).

⁴⁴ Viz např. [Hz2].

⁴⁵ *Ordo et distributio docendorum et agendorum per singulas classes scholarum humaniorum, in Handbuch aller unter Regierung des Kaisers Joseph des II. für die k. k. Erbländer ergangenen Vorordnungen und Gesetze*, J. G. Moessele, Wien, 1785. Matematika je rozpracována v prvním díle na s. 472–478.

⁴⁶ Vindobonae, 1788, 180 stran a 67 obrázků.

⁴⁷ Ani na jedné z těchto dvou knih není uveden autor.

V matematice byl důraz kladen na pochopení základních pojmů, vztahů a algoritmů a jejich dokonalé ovládnutí. Nepožadovaly se zatím žádné důkazy či prověření správnosti metod. Je jasně patrné, jak pomalu narůstal rozsah výuky matematiky, která postupně dobývala své postavení ve struktuře gymnaziálních předmětů.

Ne všechna nařízení přijatá v 18. století byla pozitivní. Opakovaně se vynořovala například otázka školného (1705, 1706, 1709, 1717, 1735, 1752, 1767, 1768), jehož cílem bylo omezit „nával studujících na výběrové školy“. Jeho zavedení bylo namířeno proti chudým studentům z nižších vrstev. Děti šlechticů, vysokých úředníků a bohatých měšťanů se nedotýkalo, pro ně školné nepředstavovalo překážku. Rozhodující stanovisko padlo roku 1784, kdy bylo v *Rakouské říši* zavedeno školné ve výši 12 zlatých ročně pro gymnázia a 18 zlatých ročně pro filozofické fakulty. Na jedné straně omezilo počet sociálně slabých studentů, na druhé straně umožnilo vytvořit systém stipendií a podpor a zřídit fond prostředků na nákup školních pomůcek.⁴⁸ Tyto změny nepřijala kladně ani společnost, ani církev, proto byla roku 1790 vytvořena komise, která měla vypracovat návrh „nutných oprav“ gymnázií a univerzit. S nimi však zásadně nesouhlasil vídeňský arcibiskup a kardinál Cristofor Bartolomeo Antonio Migazzi, který odmítal užívání knih, jejichž autoři nebyli katolíci, a žádal, aby výuka probíhala výhradně v latinském jazyce a němčina byla ponechána jen pro triviální a hlavní školy. Na druhé straně navrhoval zrušení školného pro chudé talentované studenty, rozšíření stipendijních podpor a budování gymnázií i v malých městech.

Leopold II.

Vysocí představitelé katolické církve zásadně nesouhlasili se změnami, které přinesla vláda Marie Terezie a Josefa II. Domnívali se, že císař Leopold II. (1747–1792) by mohl vývoj zvrátit. Za jeho krátké vlády však většina zásad a nařízení týkajících se školství zůstala v platnosti. Jedním z mála výraznějších ústupků bylo zrušení *Studijní dvorské komise* v roce 1792 a její nahrazení *Studijní komisí zřizovací*. V jejím čele stanul umírněný liberál Karl Anton von Martini. Více se však církvi dosáhnout nepodařilo.

Studijní komise zřizovací měla vypracovat nový plán výuky nejen na gymnáziích. Dne 8. února 1791 byl vydán *císařský patent* upravující chod gymnázií. Správa školských záležitostí byla svěřena do rukou profesorského sboru. Ten měl právo radit se o studijních věcech, podávat návrhy na jejich úpravu, volit učebnice, učební pomůcky a metody výuky, upravovat pravidla o zkouškách a kázní žáků, navrhopvat kandidáty na uvolněná učitelská místa a přidělení studijních stipendií. Císařský patent současně stanovoval, že zasloužilí učitelé mají

⁴⁸ Například [Fa1] uvádí, že úbytek studentů po zavedení školného byl značný – v Praze v roce 1783 studovalo 431 žáků, v roce 1786 jen 211, na Moravě a ve Slezsku v roce 1784 bylo na všech gymnáziích 1 313 studentů, v roce 1786 jen 742. Pokud se podíváme na delší časovou řadu, která je uvedena pro Brno v [Fa1], pak v roce 1737 tam studovalo 741 studentů, v roce 1757 již jen 366, roku 1780 vzrostl jejich počet na 398 a roku 1787 poklesl na 127.

dostávat zvláštní remuneraci, a že plat všech učitelů má být zvyšován po pěti letech řádné služby. Na druhou stranu požadoval, aby profesori byli odborně činní a každoročně publikovali dva články v odborných listech. Základem výuky měla být i nadále latina. Chudým vynikajícím žákům mělo být prominuto školné a mohli navíc získávat studijní podpory. Klasifikace se měla provádět na základě celoroční práce, nejen podle jednoho závěrečného zkoušení. Proto bylo na poradách učitelských sborů každý měsíc probíráno hodnocení žáků a zpráva o jejich chování. Celkově patent zamýšlel nastolit volnější duch ve státní správě škol. Tento cíl však nebyl dosažen, neboť Leopold II. roku 1792 zemřel.

Ani císař František I. nebyl příznivě nakloněn základním změnám v přípravě učitelů a výchově budoucí inteligence. Lublaňským univerzitním profesorům vzkázal:

Nepotřebuji učence, nýbrž hodné občany. Vzdělávejte takto mládež; kdo mně slouží, musí učit tomu, co nařizuji. Kdo to nedovede, anebo mi přijde s novými ideami, může jít, nebo ho dám odstranit. ([Bě4], s. 22)

Závěr

Shrňme-li výsledek úsilí řady reformátorů 18. století, pak lze říci, že se jim na gymnáziích bezesporu podařilo upravit počet základních předmětů, strukturu i obsah výuky. Uspěli také v částečném postátnění těchto škol, neboť i řádové školy byly postaveny pod dohled státu. Podařilo se jim zavést výuku v mateřském, tj. německém jazyce. Ten pronikl nejprve jen do nižších tříd gymnázií, později i do vyšších, latina však nadále zůstala hlavním jazykem. Na jedné straně uspěli v prosazení prohloubení výuky matematiky, na druhé straně se jim nepodařilo zavést rozsáhlejší výuku přírodních věd. To byl pravděpodobně jeden z důvodů, proč *Rakouská říše* začala ve vědě a výrobě zaostávat za západní Evropou.

Veřejný tlak na gymnázia koncem 18. století sílil. Stát chtěl, aby se více zaměřila na potřeby technické praxe a omezila zastarávající klasické vzdělávání. Gymnázia však tomuto tlaku odolala a nadále poskytovala humanitní vzdělání s důrazem na klasické jazyky a humanitní předměty. Stále byla chápána hlavně jako příprava pro univerzitní studia.⁴⁹

5. Gymnázia do roku 1848 – série reformem aneb od zdi ke zdi

Tereziánské a josefínské reformy školství, které výrazně ovlivnily přeměnu gymnázií a jejichž cílem bylo jejich zestátnění a zkvalitnění výuky, nebyly kladně přijímány ani vysokým klérem, ani vysokou šlechtou. Po nástupu konzervativně laděného císaře Františka I. se kardinálu Cristoforu Bartolomeu Antoniu Migazzimu podařilo opakovaným naléháním situaci částečně zvrátit ve

⁴⁹ O vývoji škol na našem území v 18. století viz např. [E], [Fa1], [Ga1], [Ga2], [H3], [Chm], [Kd1], [Kd2], [SG], [Ša1], [Ša2], [VK], [VD] a [We]. O vývoji vyučování matematice viz [Mi1], [Mi2], [No1], [No2], [No3], [No4], [Še2], [Štr] a [Kr].

prospěch starého systému. Pod vlivem obav z důsledků *Velké francouzské revoluce* postupně došlo k přitlumení svobodného vývoje. Roku 1793 byla zavedena cenzura tisku, která měla omezit šíření pozitivního líčení francouzských událostí. Ve stejném roce byla řada gymnázií opět předána řádům, důležitou roli získali benediktini a piaristé, částečně premonstráti.⁵⁰ V roce 1795 byly ve větších městech zrušeny veřejné čítárny, bylo zakázáno půjčování „škodlivých“ knih a dokonce byl zakázán styk se zahraničními vědeckými společnostmi. Rakouské zákony a nařízení po *Velké francouzské revoluci* nepřály budování veřejných knihoven, neboť se obávaly šíření nežádoucích revolučních myšlenek a nekontrolovaného setkávání a spolčování lidí. Nebránily však rozšiřování fondů univerzitních knihoven. Od roku 1781 museli vydavatelé ve své zemi zdarma poskytovat jeden výtisk univerzitní knihovně. Toto nařízení však nebylo příliš dodržováno, jak dokládají obdobná nařízení z let 1807 a 1817. Roku 1795 bylo stanoveno, že povinný výtisk musí být dodán též cenzurnímu úřadu, aby mohlo být snadno a rychle zkontrolováno splnění požadavků cenzury.

Od roku 1805 bylo nutno zasílat povinný výtisk také policejnímu dvorskému úřadu pro případnou centrální kontrolu (vydavatelé časopisů a novin tak musili činit již od roku 1802). Roku 1808 byla pro všechny vydavatele stanovena povinnost odevzdávat povinný výtisk do dvorské knihovny ve Vídni. O dva roky později povolily vídeňské úřady otevírat knihovny v hlavních městech „provincií“ a v čase letní sezóny v důležitých lázeňských centrech. Její provozovatel musel získat oficiální povolení a složit kauci, která při neplnění přísných podmínek mohla propadnout státu. Provozovatel byl odpovědný za kvalitu knih. Úředně bylo stanoveno, že ve fondu by měly být knihy o dějepisu, zeměpisu a přírodopisu, vybraní řečtí a římsští klasici, vhodná německá a francouzská literatura, mravoučná literatura pro mládež a poučná literatura pro dospělé. Zakázaná byla zahraniční zábavná literatura, satirické nebo milostné básně.

Navštěvovat tyto knihovny nebylo jednoduché a bezproblémové. Například v pražské univerzitní knihovně s výjimkou profesorů nebylo možno knihy zapůjčovat absenčně. Fond byl rozdělen na tři části – zcela nezávadné knihy, které si prezenčně mohl zapůjčit každý, problematické knihy, které mohly získat jen důvěryhodné a prověřené osoby, pokud je potřebovaly pro svoji práci, a zakázané knihy, které nesměly být půjčovány nikomu. Do roku 1821 byla registrována každá zájčka a u problematických knih bylo zaznamenáno, kdo, kdy a proč o knihu žádal, zda bylo její zapůjčení povoleno nebo zakázáno, a to kdy a kým.

Teprve od druhé poloviny druhého desetiletí 19. století bylo pozvolna dovoleno zakládat čtenářské spolky, které však měly zapovězenou politickou činnost. Jejich stanovy byly přísně kontrolovány, kontrolován mohl být i jejich knižní fond. Šíření vzdělanosti, nových poznatků, národní kultury apod. bylo pomalé a bylo podrobena státní kontrole.⁵¹

⁵⁰ V roce 1799 se dokonce objevily úvahy o obnovení jezuitského řádu v *Rakouské říši*.

⁵¹ Více viz např. [WP].

Roku 1795 byla zřízena *Revizní komise studijních řádů*, která měla prozkoumat dřívější reformy a navrhnout jejich zrušení nebo výrazné opravy. Císař nařídil Jindřichu Františkovi hraběti z Rottenhannu (1738–1809), předsedovi *Revizní komise*, aby vypracoval podrobnou zprávu o stavu rakouského školství. Nové reformy měly zabránit šíření myšlenek *Velké francouzské revoluce*; toho se mělo dosáhnout zejména zvýšením státního dozoru nad školami a učiteli. Pětiletá práce *Revizní komise* však významné náměty a úpravy nepřinesla. V letech 1804 až 1808 byly její náměty přepracovány a postupně vyhlašovány. Výsledkem všech těchto snah bylo podrobení školství přísnějšímu státnímu a policejnímu dohledu. Stanoveny byly kvalifikační a platové tabulky pro učitele gymnázií, učitelé museli přísahat, že nejsou členy tajných spolků, objevila se možnost policejního střežení podezřelých pedagogů a kontrola obsahu jejich přednášek.

Roku 1802 byly nejprve zrušeny pedagogické sbory a obnovena pozice direktorů (ředitelů), která byla svěřena duchovním nebo krajským hejtmanům. Těm byli přímo podřízeni prefekti jako správci jednotlivých škol. Při jmenování nových učitelů dostávali přednost duchovní. Vrchní správa gymnázií byla odevzdána *Studijní dvorské komisi*, jejímž předsedou se stal nejvyšší kancléř. Tato komise pro svoji činnost vybudovala *zemské školní úřady* a obsadila je studijními referenty.

Roku 1802 bylo císařským dekretem rozhodnuto, že při klášterech a kostelech je možno znovu zřizovat gymnázia a navazující filozofická studia. Filozofická studia byla založena na podnět církve, která pocítovala nedostatek zájemců o studium na teologických fakultách. Podle původního záměru měly být v sídelních městech biskupů a univerzit otevřeny při gymnáziích speciální dvouleté filozofické ústavy, na nichž by vyučovali ti nejlepší profesori. Studenti si na nich měli rozšířit a doplnit své všeobecné znalosti, aby mohli po jejich absolutoriu postoupit přímo na teologickou fakultu. Ti, kteří si zvolili studium lékařství nebo práva, museli absolvovat ještě jeden rok na filozofické fakultě. Ti, kteří neabsolvovali filozofický ústav, vstupovali po ukončení gymnázia na tříletou filozofickou fakultu, kde se připravovali na případné studium práv, medicíny či teologie. Nová gymnázia byla svěřena do péče řádů (v našich zemích zejména piaristům, v odlehlých oblastech říše benediktinům). Toto rozhodnutí bylo reakcí na nedostatek kněží, učitelů a úředníků, který vyvolaly reformy ze sedmdesátých a osmdesátých let 18. století (zrušení jezuitského řádu, uzavření mnoha škol a zavedení školného). Postupem času opět ubývalo světských učitelů (nízký plat) a přibývalo církevních. Aby se zvýšil počet gymnaziálních studentů, byl roku 1804 vydán dvorský dekret, který umožňoval gymnaziální studia každému mladému chlapci, který prokázal dostatečné schopnosti a pílí. V roce 1808 pak bylo zrušeno školné.

V květnu 1804 byl přijat nový disciplinární řád, který upravoval povinnosti a chování žáků i učitelů. Mimo jiné vymezil, kdy je možno ze školy vyloučit studenta a kdy je možno propustit učitele. Nově stanovil, že neposlušní a nevhodně se chovající žáci mohou být potrestáni školním vězením v délce až 24 hodin, vyloučením ze školy nebo dokonce ze všech škol říše.

Změny však nebyly ve všech směrech ku prospěchu škol a vzdělávání. Například roku 1802 byl stanoven dozor nad univerzitními knihovnami. Knihy, které obsahovaly tzv. protináboženské a protirakouské ideje, si směli vypůjčovat jen profesoři, kteří je nutně potřebovali pro obhajobu náboženství, víry a státu a k vyvracení podvratných myšlenek. Roku 1810 bylo dokonce na vyšších školách zakázáno vyučovat o sporných místech věrouky a bylo omezeno použití spisů francouzských osvícenců. O šest let později mohli gymnaziální profesoři z veřejných knihoven získávat „problémovou“ literaturu jen se svolením zemské vlády, biskupa nebo ředitele knihovny. Navíc byl vytvořen třísvazkový seznam zakázaných knih, který měl být každoročně doplňován a obnovován. Tyto úpravy omezovaly jak práci učitelů, tak rozvoj vzdělávání. Na druhou stranu však byl zřízen speciální fond na zakládání a rozšiřování školních knihoven a vytvořen seznam základní a doporučené literatury vhodné pro výuku, kterou mělo postupem času získat každé gymnázium v *Rakouské říši*.

Rozhodujícím rokem pro proměnu gymnázií byl rok 1805. Dne 16. srpna bylo přijato *Politické zřízení německých škol v c. k. německých dědičných zemích*.⁵² Na jeho vypracování se podílela především *Revizní komise studijních řádů*. Základem vzdělávacího systému se staly triviální, hlavní a normální školy, které poskytovaly výuku v německém jazyce.⁵³ *Politické zřízení* přineslo rozsáhlé změny i pro gymnázia, i když *Revizní komise* byla toho názoru, že jejich absolventi nemusí oplývat hlubokými znalostmi – ty měly být ponechány jen malému okruhu univerzitně vzdělaných lidí. Zřízení bylo platné až na dílčí opravy a doplňky až do roku 1848.

Gymnázia a filozofické ústavy byly dány do správy *gymnaziálního referátu Studijní dvorské komise*. V čele referátu stanul František Inocenc Lang (1752–1835), piarista, prefekt tzv. josefovského gymnázia ve Vídni, znalec pedagogiky a didaktiky, velký propagátor systému odborných učitelů. Pod Langovým vedením byl roku 1807 vytvořen seznam vhodných a doporučených učebnic a učebních pomůcek pro výuku.

Změny dotýkající se gymnázií jasně vymezil roku 1808 *Sammlung*,⁵⁴ který se stal souborem všech předpisů, tedy závazným *gymnaziálním kodexem*

⁵² *Politische Verfassung der deutschen Schulen für die k. k. österreichischen Provinzen mit Ausnahme von Ungarn, Lombardie, Venedig und Dalmatien, 1805*, Wien, 1806; resp. *Politische Verfassung der deutschen Schulen in den k. k. deutschen Erbstaten, 2. Auflage: Verlagsgewölbe der deutschen Schulanstalt, Wien, 1807*, 347 stran.

⁵³ Poznamenejme, že systém triviálních, hlavních a normálních škol byl zaveden 6. prosince 1774 na základě zákona *Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal-, Haupt- und Trivialschulen in den sämtlichen kaiserl. königl. Erbländern* [Všeobecný školní řád pro německé normální, hlavní a triviální školy ve všech c. k. dědičných zemích], Wien, 1774, 60 stran. Jim se mimo jiné zaváděla šestiletá povinná školní docházka. Na jeho přípravě se podílel Johann Ignaz von Felbiger (1724–1788), pedagog, augustiniánský opat v Zaháni a uznávaný reformátor pruského školství. Více viz [Ša2], s. 139–141, 217–224. Podrobnější hodnocení změn nižších škol s ohledem na jejich strukturu, výuku matematiky, metodiku a učební texty poskytuje [Mi2].

⁵⁴ *Sammlung der Verordnung und Vorschriften über die Verfassung und Einrichtung der Gymnasien*, Im Verlagsgewölbe des k. k. Schulbücher-Verschleisses bey St. Anna in der Johannis-Gasse, Wien, 1808, 57 stran (5. vydání, 1829, 81 stran).

(*Gymnasialcodex*). Stanovoval, že venkovská gymnázia budou pětitřídní, zatímco gymnázia s připojenými filozofickými ústavami šestitřídní. Do gymnázií mohli být přijímáni chlapci od deseti let, kteří se prokázali výborným vysvědčením ze třetí třídy hlavní školy a složili přijímací zkoušku. Ze studií mohli být vyloučeni při špatném chování, nedostatku píle nebo schopností, tj. při špatném prospěchu.

Díky úsilí Jindřicha Františka hraběte z Rottenhannu se podařilo prosadit zavedení stavu tzv. středoškolských profesorů, kteří již nemuseli mít kněžské svěcení, měli však skládat *zkoušky způsobilosti pro výkon učitelského povolání*. Těmto zkouškám se měli podrobit i členové řádu, kteří chtěli nadále vyučovat na školách státních či školách spravovaných řády. Současně byl zaveden systém odborných učitelů, kteří měli nahradit třídní učitele vyučující v jedné třídě všem předmětům (kromě náboženství). Na každém gymnáziu mělo být šest pedagogů (prefekt, který nevyučoval, jeden profesor pro výuku latiny v první a druhé třídě, druhý pro výuku latiny ve třetí a čtvrté třídě, třetí pro výuku latiny a řečtiny v páté a šesté třídě, čtvrtý pro výuku zeměpisu a dějepisu, pátý pro výuku matematiky a přírodních věd) a katecheta vyučující náboženství. Nově si učitel měl ze svých předmětů vybírat to, co považuje za nejdůležitější a nepostradatelné pro žáky. Při osvojení látky měl dbát na důkladnost a trvalost poznatků, které měly být přiměřené věku a schopnostem žáků. Učitelům tak byla dána poměrně velká volnost při výuce. Po čtyřiceti letech praxe odcházeli do penze s plným sluzným.

Politické zřízení sice přineslo určité rozšíření výuky přírodovědných předmětů a matematiky, nadále však byl kladen důraz na latinu a řečtinu, i když Jindřich František hrabě z Rottenhannu prosazoval, aby se řečtina stala jen nepovinným jazykem. Nově byla upravena organizace výuky. V jedné třídě mohlo být maximálně 80 žáků. Při jejich větším počtu se zřizovala paralelka, do níž byli zařazováni žáci se slabším prospěchem nebo malou pílí. Ti se měli denně učit o jednu hodinu více. Výuka probíhala od pondělí do soboty, dopoledne i odpoledne byly dvě hodiny. Úterní odpoledne však bylo volné, celý čtvrtek byl rovněž bez výuky; vlastní výuce bylo tedy týdně věnováno 18 hodin. Školní rok začínal 3. listopadu a končil 7. září, byl přerušen krátkými vánočními a novoročními prázdninami a delšími prázdninami velikonočními. Každý měsíc se studenti museli podrobit v přítomnosti prefekta *komisionelním zkouškám* ze všech předmětů. Kromě toho probíhaly veřejné pololetní a výroční zkoušky. Byl omezen počet studentů, kteří mohli studovat s vyznamenáním (ve třídě s méně než 30 žáky mohli mít vyznamenání nejvýše tři, ve třídě s 30 až 50 žáky nejvýše pět, ve třídě s více než 50 žáky sedm). Každá škola se mohla rozhodnout, zda bude i nadále k motivaci studentů používat *knihu cti* a *knihu hanby*.

Sammlung neposkytoval jen obecná ustanovení, ale i instrukce a návody pro výuku všech povinných předmětů. Pro matematiku byla doporučena učebnice *Elementa arithmeticae, geometriae et algebrae ad usum scholarum Austriacorum* (1788). V části všeobecných instrukcí bylo například uvedeno,

že matematické poučky se mají žáci učit *pamětně* jen v případě, že nepřesahují tři řádky textu. Učitel byl nabádán k tomu, aby připustil i vlastní žákově vyjádření, pokud je matematicky a jazykově správné. Každou poučku však měl žák umět použít na konkrétním příkladu. Učitelé měli poučku přečíst, zapsat, vysvětlit a ukázat na příkladech, měli ji opakovat, procvičovat a vracet se k ní. S výukou se nemělo pospíchat, cílem bylo naučit případně méně, avšak s porozuměním. Výklad učitele měl být názorný, kde to bylo možné, měl se opírat o ilustrační obrázek či vhodný schematický zápis poučky. Pokud učitel zjistil nedostatky ve starší látce, měl zastavit výklad látky nové a vrátit se k nepochopenému. Znalosti žáků v matematice měly být prověřovány ústně i písemně. Při ústní odpovědi měl být kladen důraz na odpověď *celou větou*. Při písemném zkoušení měli učitelé zadávat vhodně rozfázované příklady, dbát na správný zápis řešení a provedení zkoušky. Bylo zdůrazňováno, že zkouška má velký význam pro samotného žáka, jemuž dodá psychickou pohodu a pocit úspěchu, že látce porozuměl, umí ji aplikovat, a tudíž může pokračovat v dalším studiu. Učitelé byli nabádáni k tomu, že musí vyučovanou látku dokonale znát (a to nad rámec učebnice), musí ji umět vyložit (ne jen odvykládat) a musí mít dostatek vhodných ilustračních příkladů i příkladů na procvičení látky; měli si vytvářet vlastní vhodné sbírky. Cílem výuky mělo být i to, aby byl žák přesvědčen o důležitosti vlastního vzdělávání a samostatné práce. Tyto obecné instrukce doprovázely podrobné pokyny pro výuku některých obtížných partií matematiky (sčítání většího počtu přirozených čísel o rozličném počtu cifer, bezpečně a rychle počítání z paměti, násobení a dělení víceciferných čísel, kritéria dělitelnosti, rozklad přirozeného čísla na součin prvočísel, operace se zlomky, poměry a úměry, procenta, převody měř a vah, počítání s neznámou veličinou a její vyjádření ze vzorce, řešení lineárních rovnic a slovních úloh). Obecně byl zastáván názor, že *pokyny jsou pro učitele, kteří mají na mysli obecné blaho vlasti, dostačující; pro všechny ostatní jsou stejně marné*. ([Mi2], s. 120)

Velmi důležitou novinku přineslo nařízení z dubna 1816, které rozhodlo, že při každém gymnáziu musí být profesorská a žákovská knihovna, aby si učitelé i studenti mohli rozšiřovat své znalosti. Nařízení nebylo nutno respektovat, pokud škola vedená řádem měla k dispozici řádovou knihovnu. Na vybavení knihoven byla stanovena roční dotace ve výši 200 zlatých. Byla poskytnuta například gymnáziím v Hradci Králové, Chebu, Jičíně, Jindřichově Hradci, Litoměřicích, Písku a Plzni.

Do období výše uvedených důležitých gymnaziálních změn spadá také otevírání nových gymnázií, obnovování gymnázií uzavřených, resp. převedení gymnázií do správy řádů, neboť si biskupové opakovaně stěžovali na nedostatek kněžského dorostu. Protože stát měl v tomto čase vážné hospodářské, finanční i politické problémy, rozhodl se předat některá státní gymnázia do rukou vybraných řádů. Pod svou úplnou finanční správou si ponechal gymnázia v Jičíně a Jindřichově Hradci, na nichž se tak víceméně poprvé objevila konkurence světských a duchovních učitelů; při obsazování míst hrála důležitou roli odbornost, což bylo snem reformátorů. Piaristé získali gymnázia ve

Slaném, Ostrovu, Kadani a Rychnově, cisterciáci gymnázium v Chomutově, benediktini v Klatovech, augustiniani v České Lípě a premonstráti v Plzni (ve správě kláštera v Teplé), v Žatci (ve správě kláštera na pražském Strahově) a Německém Brodě (ve správě kláštera v Želivě). Církev si tuto změnu vysvětlila jako svoji výhru a posílení dříve ztracených pozic. Na mnoha školách se výuka vrátila do starých, konzervativních kolejí.

V roce 1817 došlo k úpravě práv a povinností školních inspektorů a průběhu měsíčních porad pedagogického sboru, které se měly více zaměřit na hodnocení výuky a prospěchu studentů. Od následujícího roku byl navíc prefekt povinen na počátku každé schůze seznámit kolegy se všemi došlými předpisy, profesori měli podávat podrobnou zprávu o probraném učivu a informaci o prospěchu a chování žáků. Byl také stanoven čas na *volné návrhy* učitelů.

Poměrně svobodomyšlné *Politické zřízení německých škol* z roku 1805 se neosvědčilo, přílišná volnost učitelů se stala nežádoucí. Proto došlo roku 1818 k výrazné úpravě předešlé reformy. Z výchovatelských důvodů a především pro zoufalý nedostatek kvalifikovaných (*zkoušených*) učitelů byl zrušen systém odborných učitelů a obnoven systém třídních učitelů. Třídní učitel vyučoval ve své třídě všechny předměty kromě náboženství. Do roku 1828 jeden třídní učitel učil studenty od první do čtvrté třídy, druhý od páté do šesté, od roku 1828 učil jeden učitel od první do šesté třídy. Omezena byla opět výuka přírodovědy, matematiky a geometrie, neboť ten, kdo skvěle ovládal klasické jazyky či humanitní předměty obvykle nebyl schopen ve větším rozsahu a do větší hloubky učit matematiku a naopak. Výuka latiny a řečtiny byla posílena. Současně byl stanoven základní plat gymnaziálních profesorů, který se zvyšoval po každých deseti letech praxe. Po třiceti letech práce mohl profesor odejít do penze s plným výslužným. Učitelé se tak stali státními zaměstnanci.⁵⁵

Zajímavým dokladem, který poskytuje informace nejen o výuce matematiky, jsou učební osnovy z roku 1818. Podle nich byla výuka ve všech šesti třídách v rozsahu 18 hodin týdně, první čtyři třídy se označovaly jako *gramatikální*, následující dvě jako *humanitní*. Náboženství a matematice byly dány dvě hodiny týdně ve všech třídách, latině devět hodin týdně v gramatikálních třídách a deset v humanitních, zeměpisu a dějepisu (v jediném předmětu) tři hodiny týdně v gramatikálních třídách a dvě v humanitních. Řečtina se vyučovala od čtvrté třídy dvě hodiny týdně, přírodověda byla pouze v prvních třech třídách v rozsahu dvou hodin týdně.

K výuce aritmetiky a algebry byla předepsána učebnice *Elementa arithmeticae singularis et universalis. Ad usum studiosae juventutis in classibus humanitatis*.⁵⁶ Předpokládalo se, že studenti dobře znají (v německém jazyce) základy aritmetiky v rozsahu výuky na hlavní škole. Požadovanou úroveň výuky matematiky můžeme dobře posoudit z obsahu předepsané učebnice. Její úvodní paragrafy byly věnovány základním aritmetickým operacím s přiroze-

⁵⁵ O platech jednotlivých typů profesorů v závislosti na tom, zda byli laiky, světskými kněžími nebo členy řádů, se lze více dočíst v [Ša2], s. 239–240.

⁵⁶ Vindobonae, 1817, 392 stran; další vydání např. 1824, 1836, 1841, 1846.

nými čísly a zlomky (definice a algoritmy operací, kritéria dělitelnosti, rozklad přirozených čísel na součin prvočísel, největší společný dělitel, nejmenší společný násobek, rovnosti a nerovnosti) a práce s proměnnými. Další paragrafy objasňovaly operace s celými čísly, které byly doplněny řadou slovních úloh. Následoval výklad poměrů a úměr, trojčlenky a řetězového počtu (až osm spojených úměr), procent, úroků, rozdělování zisku a přepočítání měn. V další části byly vysvětleny operace s celočíselnými exponenty a uvedeny algoritmy pro výpočet druhé a třetí odmocniny přirozeného čísla. Vyvrcholením učebnice byla látka o lineárních a kvadratických rovnicích. Přitom pro řešení kvadratických rovnic byl již odvozen vzorec, resp. vzorce, neboť byly rozlišovány čtyři typy kvadratických rovnic, tj. tvary $x^2 + px = q$, $x^2 - px = q$, $x^2 + px = -q$ a $x^2 - px = -q$, kde p, q jsou kladná racionální čísla. Byl proveden podrobný rozbor jejich řešení v závislosti na diskriminantu, uvažovaly se však pouze případy reálných kořenů. Komplexní čísla do gymnaziální výuky zahrnuta nebyla. Opět vidíme kvalitativní i kvantitativní změnu ve výuce aritmetiky a algebry. Na druhé straně je nutno zdůraznit, že univerzitní profesori si i nadále stěžovali na nedostatečné matematické znalosti absolventů gymnázií.

Výrazné zlepšení nastalo i ve výuce geometrie. Ta se obvykle vyučovala podle latinských a později podle německých verzí Eukleidových *Základů*. Z nich se tradičně probírala jen látka vybraná z prvních čtyř knih a něco málo z knihy jedenácté a dvanácté. Výběr závisel na dostupnosti příslušného vydání *Základů* a zájmu či schopnostech učitele.⁵⁷ Dlouho však neexistovalo žádné upravené vydání *Základů* pro potřeby středních škol. Tento nedostatek byl odstraněn roku 1817, kdy vyšla kniha *Euclides Elementorum Libri quatuor priores. In usum gymnasiorum austriacorum. In classibus humanitatis*.⁵⁸ Studenti si z této učebnice mohli osvojit základní poznatky z rovinné geometrie – definice základních útvarů, vzájemná poloha přímek, konstrukce a vlastnosti trojúhelníku, čtverce, obdélníku, rovnoběžníku, lichoběžníku a obecných čtyřúhelníků, kružnice a její vlastnosti, tětiva, vzájemná poloha dvou kružnic, tečna kružnice, středový a obvodový úhel, mnohoúhelníky opsané a vepsané kružnici, Pythagorova věta a Eukleidovy věty. Postupem času se objevila a sílila kritika výuky geometrie založené na Eukleidových *Základech*, které svou typickou strukturou – definice, věta, důkaz – nebyly příliš vhodné pro výuku začátečníků. Proto byla geometrie po roce 1818 z osnov mnohdy vypouštěna, případně byla její výuka redukována na popisné měřictví. Objevovaly se i hlasy volající po sepsání takové učebnice geometrie, která by látku vysvětlovala přiměřeně věku a schopnostem gymnaziálních studentů.

Roku 1819 bylo stanoveno, že všechna gymnázia budou výhradně šestitřídní. V rámci přijímací zkoušky byla odstraněna nutnost znalosti latiny.

Dvacátá léta 19. století byla ve znamení posilování státního dohledu nad školami. Při obsazování míst gymnaziálních profesorů byl v první řadě kladen

⁵⁷ Seznam nejdůležitějších tisků Eukleidových *Základů* je obsažen v monografii [Bč3].

⁵⁸ Vindobonae, In libraria C. R. ad St. Annae, in platea Joannis, 1817, 110 stran, 123 obrázků na 4 tabulích.

důraz na jejich politickou a náboženskou spolehlivost, až na druhém místě stály jejich vědecké a pedagogické schopnosti. Vládě musely být podávány podrobné zprávy o vývoji školy, o výuce, o chování učitelů i studentů, byly sledovány jejich mimoškolní činnosti a aktivity. Do rakouských škol začal pronikat pruský model školní správy.

Postupující emancipace národů žijících v *Rakouské říši* vedla k volání po výuce v národních jazycích. České a moravské zemské stavy žádaly již roku 1797 obnovu výuky českého jazyka na některých gymnáziích, žádost byla zdůvodňována nedostatkem česky mluvících kaplanů. Jejich přání však nebyla vyslyšena. Roku 1808, když se státním ministrem stal Klemens Wenzel Nepomuk Lothar kníže z Metternich-Winneburgu, rakouský šlechtic, politik a diplomat, bylo jasné, že není velká naděje na dosažení jazykové rovnoprávnosti. Úřady sice uznávaly, že citelně chybí kaplani a úředníci znali českého jazyka, ale odvolávaly se na nedostatek prostředků na jejich vzdělání. Situace se změnila až s příchodem Františka Faustina Procházky, českého kněze, buditele, spisovatele, překladatele a správce pražské univerzitní knihovny, který se stal ředitelem všech gymnázií v Čechách při *Studijní zemské komisi*. Tehdy se první čeští profesori odvážili vyučovat český jazyk. Od roku 1800 až do roku 1815 vyučoval český jazyk na gymnáziu v Litoměřicích Josef Jungmann, který v této aktivitě pokračoval i na *Akademickém gymnáziu* v Praze, kde s výukou českého jazyka začal roku 1802 Karel Václav Ignác Thám, starší bratr dramatika a herce Jana Šimona Václava Tháma.

V srpnu 1816 vydala *Studijní dvorská komise* dekret č. 1821, který doporučoval, aby na gymnázia v oblastech s českým obyvatelstvem byli přijímáni učitelé, kteří ovládají i český jazyk, aby mohli žáky znalé českého jazyka v tomto jazyce cvičit v nepovinných hodinách. V prosinci roku 1816 rozhodlo *České zemské gubernium*, že na uvolněná místa na výše uvedených školách budou přednostně přijímáni učitelé, kteří kromě německého a latinského jazyka umí slovem i písmem jazyk český. Ve stejném čase byly dekrety *Studijní dvorské komise* povoleno na gymnáziích s převahou českých žáků nepovinně vyučovat český jazyk, což byla bezesporu důležitá změna. Vedení země si uvědomilo, že je pro řadu lokálních jednání výhodný dvojjazyčně vzdělaný úředník, kněz, lékař apod. Na některých školách se této příležitosti aktivně chopili. V letech 1816 až 1820 byla zahájena výuka českého jazyka na gymnáziích v Českých Budějovicích, Hradci Králové, Jičíně, Jindřichově Hradci, Klatovech, Litomyšli, Mladé Boleslavi, Německém Brodě, Písku, Plzni, Praze, Rychnově a ve Slaném. V Šafránkové knize [Ša2] je uvedeno, že české mluvnicki se učilo 2788 žáků nižších tříd gymnázií a českou stylistiku a literaturu studovalo asi 900 žáků vyšších tříd gymnázií. Vše bylo založeno na dobrovolné práci učitelů a studentů. V únoru roku 1818 císařské nařízení rozhodlo, že úředníci krajských úřadů v oblastech s českým obyvatelstvem musí umět i český jazyk. Vyvstalo však několik problémů: nedostatek kvalifikovaných pedagogů, nedostatek učebnic a nejednotnost v názorech české inteligence v otázkách učebních textů a metod výuky českého jazyka.⁵⁹

⁵⁹ Viz např. spory Jana Nejedlého, Josefa Dobrovského a Josefa Jungmanna o samotný

V únoru 1821 se situace změnila, neboť došlo několik udání, že se český jazyk učí příliš mnoho a je zanedbáván jazyk německý. Pranýřováno bylo užívání Jungmannovy české učebnice *Slovesnost aneb sbírka příkladů s krátkým pojednáním o slohu. K prospěchu vlastenské mládeže ...*,⁶⁰ která byla Vídni roku 1819 schválena jako základní učebnice pro nepovinnou výuku. Udání si stěžovala na to, že se český jazyk učí jako povinný a že se navyšuje počet jeho vyučovacích hodin na úkor času, který mají studenti věnovat samostudiu. Pravděpodobně proto bylo vydáno nařízení, které sice na gymnáziích v oblastech s „českým živlem“ dovolovalo nepovinnou výuku českého jazyka, výrazně však omezovalo češtině počet vyučovaných hodin a prosazovalo výuku jazyka německého. Situaci po roce 1821 charakterizoval Jan Šafránek takto:

... Tu pak každá věta česká ve škole pronesená, byť se k výkladu německé nebo latinské školní knihy výborně hodila, pokládána byla za neoprávněné maření času a professoři, kteří neustávali v hodinách mimořádných zdarma dvakrát týdně učit žáky své češtině, vyhlašováni za české fanatiky, novotáře, panslávy, ano podezírání dokonce u policie. ([Ša2], s. 281)

Výuka českého jazyka neustala, závisela však na lokální přízni úřadů, schopnostech, vůli a ochotě učitelů a zájmu žáků. Jan Šafránek uvádí v knize [Ša2], že na gymnáziu v Jičíně češtinu v letech 1819 až 1821 učil Josef Chmela, buditel, spisovatel a pedagog, v letech 1821 až 1848 František Šír, buditel a autor několika učebnic. Na gymnáziu v Hradci Králové ji v letech 1821 až 1828 učil Josef Chmela, kterého pak vystřídal Václav Kliment Klicpera, učitel, spisovatel a dramatik. V Jindřichově Hradci se výuky češtiny v letech 1816 až 1824 ujal Václav Alois Svoboda, učitel, básník a překladatel, v letech 1824 až 1846 Antonín Liška (1797–1847), po něm roku 1846 Martin Karel Hrubý.

Roku 1822 byl po řadě zpráv o stavu školství opětovně shledán v *Rakouské říši* nadbytek gymnázií, zopakovala se situace z předchozích desetiletí. Objevily se myšlenky na omezení či zrušení některých malých škol, o školním, o zavedení státem řízené zkoušky absolventů apod. Výsledkem těchto nedomyšlených nápadů bylo rušení malých gymnázií „na venkově“ a zavedení školního. Od roku 1822 bylo nutno při zahájení gymnaziální školní docházky prokazovat dostatečné finanční prostředky ke studiu. Takřka ve všech předmětech došlo ke zpřísnění klasifikace; to však nebylo ke škodě vzdělávání.

Boj za výuku v národním jazyce neustával. Ve třicátých letech 19. století se do něho opakovaně zapojovali čeští spisovatelé, umělci, politici a vědci. Dne 10. dubna 1835 byl sepsán pamětní spis určený české zemské vládě nazvaný *Denkschrift über den gegenwaertigen Zustand des böhmischen Sprachunterrichtes an den Lehranstalten Böhmens*⁶¹ a předán Karlu hraběti Chotkovi z Chotkova a Vojnína (1783–1868), nejvyššímu purkrabímu *Království českého*. Obsahoval náměty, kde a proč zavést výuku českého jazyka, jaké předměty vyučovat v mateřském jazyce, zájem konkrétních škol o zavedení změn a příslib,

český jazyk (gramatika, slovní zásoba, pravopis apod.).

⁶⁰ U Josefy Fetterlové z Wildenbrunu, Praha, 1820, 231 stran.

⁶¹ V českém znění vyšel *Denkschrift* v Časopisu českého musea 1872, s. 343–358.

že je možno je uskutečnit. Česká zemská vláda všechny požadavky 19. října 1835 odmítla se zdůvodněním, že gymnázia nejsou školy zemské, ale školy pro Čechy, Němce a cizince, a proto musí výuka probíhat v německém jazyce, který musí všichni ovládat, resp. se jej mohou naučit na hlavní škole. Podle rozhodnutí vlády by Němci a cizinci, kteří samozřejmě nemohou ovládat český jazyk, z české výuky nic nezískali. Vláda prohlásila, že zdvojení počtu škol podle jazyka není možné, neboť není dostatek prostředků a učitelů. Odkázala žadatele na možnost učit nepovinně český jazyk podle dekretu z roku 1816. Tím považovala celý problém za vyřešený.

Ve třicátých letech 19. století se začala vlivem rozvoje vědy ukazovat neudržitelnost role třídního učitele a formalismu klasické výuky, který bránil jejímu obohacení o výuku přírodních věd a moderních jazyků. Nutnost reformy ukazoval rozvoj škol v Německu, Francii a Anglii. Změnu současného stavu začali požadovat vídeňští profesori Andreas von Baumgartner (1793–1865), fyzik, Andreas von Ettingshausen (1796–1878), matematik a fyzik, a Franz Ficker (1782–1849), filozof a historik umění. Ukazovali, proč rakouské školství zaostává za západní Evropou. Jejich snaha vedla v květnu 1838 ke vzniku *Speciální studijní dvorské komise*. Oslovila ředitele gymnaziálních studií a požádala je, aby předložili návrhy celkové úpravy gymnázií.

Jeden z důkladně propracovaných návrhů podal Michael Arneth (1771–1859), prelát v Horním Rakousku a ředitel tamního gymnázia, který měl dlouholeté zkušenosti s výukou a s vedením škol. Navrhl, aby bylo povinné studium na filozofických fakultách odděleno od univerzity a připojeno ke gymnáziím. Mělo je tvořit osm tříd, rozdělených do dvou stupňů. První stupeň (*gramatikální*) se měl skládat ze čtyř tříd a měl být přípravkou pro stupeň vyšší. Měl poskytovat základy náboženství, latiny, němčiny, matematiky, zeměpisu, dějepisu, přírodopisu, kreslení a krasopisu. Vyšší stupeň (*humanitní*) měly tvořit rovněž čtyři třídy, v nichž se kromě výše uvedených předmětů měl klást důraz na přírodní vědy a filozofickou propedeutiku. Na konci poslední gramatikální třídy měli studenti absolvovat přijímací zkoušky do humanitních tříd, na konci poslední humanitní třídy měli skládat abiturientskou zkoušku z jazyků a matematiky. Současné navrhoval, aby se dosavadní počet týdenních vyučovacích hodin rozšířil z 18 na 26. Aby mohla být výuka úspěšná, požadoval změnit vyučovací metody, opustit diktování a memorování a nahradit je aktivnější formou výuky, kterou by podpořily nové učebnice. Po absolvování takového studia měli talentovaní studenti pokračovat na univerzitě, přičemž se filozofická fakulta měla stát rovnocennou s právnickou, lékařskou a teologickou fakultou. Měla se zaměřit na přípravu budoucích středoškolských učitelů.

V únoru roku 1840 byl komisi doručen anonymní návrh *Poznámky o zřízení gymnaziálních studií*, za jehož autora byl považován Benedikt František Xaver Richter (1791–1859), člen benediktinského konventu v Rajhradu, který působil jako profesor v klášteře sv. Tomáše v Brně, na lyceu v Augsburgu a na vídeňské univerzitě. Kritizoval nedostatečnou gymnaziální výuku přírodních věd, geometrie a němčiny a přílišnou orientaci na klasické jazyky a staré dějiny.

Žádal, aby se zcela změnil styl výuky řečtiny a dějepisu. Nechtěl však zvyšovat počet hodin výuky, ani rozšiřovat počet škol. Domníval se, že studenti musí být vedeni k samostatné práci a samostatnému studiu v čase jejich volna. Gymnázia měla být přísně výběrovými školami jen pro výrazně talentované chlapce.

Komise všechny došlé zprávy a návrhy pečlivě projednala. Rozhodla, že gymnázia budou vyššími všeobecně vzdělávacími školami, které budou připravovat ke studiu na univerzitě. Navrhla, aby se jednalo o šestitřídní školy rozdělené na dva stupně. V každé třídě se mělo vyučovat 20 hodin týdně. Mezi nové povinné předměty měly být zařazeny geometrie, přírodopis a fyzika. Vedle němčiny se měla povinně učit italština. Mezi nepovinné předměty měly patřit ostatní zemské jazyky, moderní jazyky, kreslení, zpěv a hudba. Pro všechny povinné předměty měly být sepsány nové kvalitní německé učebnice. Opět byly otevřeny tradiční otázky – zavedení odborných učitelů, příprava a vzdělávání učitelů a změny osnov jednotlivých předmětů, které by více odrážely pokrok vědy. Probíral se též nedostatek učebnic, knih a školních pomůcek. Bylo navrženo, aby zůstal zachován systém třídních učitelů, ale pro přírodní vědy a matematiku měli být zavedeni odborní učitelé.

Výše uvedený návrh narazil na odpor slovanských zástupců, kteří žádali, aby čeština měla stejné postavení jako italština, resp. aby stejné postavení měly všechny zemské jazyky.⁶²

Byla předložena řada návrhů, některé byly diskutovány i ve vídeňském tisku, školství se stávalo „oblíbeným politikem“. Žádná rozhodnutí však nebyla přijata, neboť se odborníci nemohli na reformách dohodnout a církve měla odlišné názory na význam a úroveň vzdělávání i na jeho organizaci. Zásadní rozhodnutí byla ponechána budoucnosti.

V srpnu 1844 vyšlo nařízení císaře Ferdinanda I. Dobrotivého (1793–1875), kterým byly všechny dosavadní návrhy zamítnuty, členové komise byli vyzváni, aby sepsali nové a aby se na jejich diskusi podílela i odborná veřejnost. Byla vytvořena nová komise, které předsedal František Ignác Kassián Halaška (1780–1847), piarista, kněz, přírodovědec, matematik a astronom. V komisi dále působili již dříve zmínění Andreas von Baumgartner, Andreas von Ettingshausen, Franz Ficker, Benedikt František Xaver Richter, novými členy byli Joseph Andreas Zimmermann (1810–1897), reprezentant evangelické církve a politik, a Franz Serafin Exner (1802–1853), pražský univerzitní profesor filozofie a rakouský ministerský rada. Komisi byla doporučena rozhodnost, nekolísavost v názorech a odpovědnost s ohledem na budoucnost. Měla vyřešit sporné otázky typu: spojení gymnázií a filozofických ústavů, zavedení odborných učitelů, zavedení zemských jazyků (češtiny, polštiny, slovinštiny, chorvatštiny, maďarštiny, italštiny), jaký má být povinný vyučovací jazyk. Například Franz Serafin Exner sice prosazoval jazykovou rozmanitost, němčinu však považoval za povinnou, neboť v ní spatřoval sjednocující princip státu. Domníval se, že filozofické fa-

⁶² Jan Šafránek např. uvádí, že Josef Chmela vypracoval návrh, aby se na českých gymnáziích čeština vyučovala ve všech třídách dvě hodiny týdně a na německých dokonce čtyři hodiny týdně, aby se Němci žijící v Čechách mohli dostatečně naučit česky. Viz [Ša2].

kulty musí být rovnocenné s ostatními, odmítal, aby zůstaly pouhou přípravkou, tj. mezistupněm mezi gymnáziem a univerzitou. Někteří členové komise nebyli těmto návrhům nakloněni. Franz Ficker je však schvaloval a na jejich podporu uveřejňoval články v denním tisku. Dlouhé diskuse byly úmorné, návrh střídal návrh. Zvítězila však obava z novot a především strach z velkého zatížení státní pokladny. Žádný návrh nebyl přijat, reformy nebyly realizovány.

První polovina 19. století byla v *Rakouské říši* v oblasti školství časem, kdy změna stíhala změnu, kdy stát usiloval o získání absolutní kontroly nad vzdělávacím procesem a sváděl boj s církví, kdy se zaváděla a krátce na to rušila nařízení a změny, které sotva vešly v život. Hledal se kompromis mezi vlivem státu a vlivem církve. Proto opakovaně docházelo k nesmyslnému rušení a opětovnému zakládání gymnázií, zavádění a rušení školního, zavádění a rušení statutu odborných učitelů, tj. učitelů specializovaných na jeden až dva předměty. Byla to doba tápání a hledání, doba opakování chyb a jejich napravování.⁶³

6. Exnerova-Bonitzova reforma – stabilizace gymnázií

Revoluční rok 1848 přinesl velké změny i pro rakouský vzdělávací systém, jistou inspiraci dávalo pruské školství. Zanikla *Studijní dvorská komise*, nejvyšším rozhodnutím z 23. března 1848 bylo zřízeno samostatné *Ministerium des öffentlichen Unterrichtes – Ministerstvo veřejného vyučování*, pod jehož správou se dostaly všechny školy (kromě speciálních). Zrušeny byly *Studijní zemské komise*, školy měly od této doby spravovat pedagogické sbory. V červenci roku 1848 došlo na přání biskupů ke spojení školských a církevních záležitostí, vzniklo *Ministerium für Cultus und Unterricht – Ministerstvo kultu a vyučování*. V jeho vedení se během jednoho roku vystřídal několik ministrů.

Byly vyslyšeny reformní návrhy, které připravovala komise pod vedením Franze Serafina Exnera a Hermanna Bonitze (1814–1888), vynikajícího německého středoškolského a vysokoškolského profesora. Zásadní výsledky porad o nové organizaci školství, které se objevily roku 1848 i ve *Wiener Zeitung* pod názvem *Grundzüge des öffentlichen Unterrichtswesens in Oesterreich*, vzbudily velký rozruch.

Důležité impulzy k reformám dal i Ernst Maria Johann Karl von Feuchtersleben (1806–1849), vídeňský profesor lékařství, filozof a básník. Jeho zajímavý návrh na generální reformu středních škol však nebyl realizován. Feuchtersleben navrhoval, aby gymnázia byla osmitřídní a aby týdenní rozvrh výuky měl v každé třídě 30 hodin. Zachována měla být výuka obou klasických jazyků, přidána výuka hebrejštiny, rozšířena výuka matematiky, fyziky, přírodopisu, zeměpisu a dějepisu. Tělocvik a kreslení se měly stát nepovinnými předměty. Maturitní zkouška ze všech předmětů, která se měla konat v závěru osmé třídy,

⁶³ O vývoji škol na našem území v 19. století viz např. [E], [Fa1], [Ga1], [Ga2], [Hz3], [Chm], [Kd1], [Kd2], [SG], [Ša1], [Ša2], [VD] a [VK]. O vývoji matematiky a vyučování matematice viz [Mi1], [Mi2], [No4], [Še2], [Štr] a [Kr].

měla být základní podmínkou ke vstupu na univerzitu. Na nižším stupni školy měl vyučovat třídní učitel, na vyšším odborní učitelé jednotlivých předmětů. Učitelé odborných předmětů před ustanovením na řádná místa měli skládat odbornou státní zkoušku a absolvovat jeden zkušební rok pod vedením zkušeného profesora. Věcné náklady na chod školy a na výuku měly nést jednotlivé země, stát si měl ponechat pouze právo jmenovat středoškolské učitele na řádná profesorská místa, stanovovat pravidla pro chod škol a rozhodovat o osnovách.

Ústavodárný říšský sněm, který zasedal v Kroměříži od podzimu roku 1848 do jara roku 1849, se pokoušel řešit i otázky školství. Například v císařském patentu ze dne 4. března 1849 byla o školství uvedena tato slova:

... Umění a učení je svobodno. Každý státní občan v mezích platných zákonů má právo školy zakládati a v nich vyučovati. Soukromé vyučování nepodléhá těmto předpisům. Pro vzdělání lidu zřizovány buďte veřejné školy po veškeré říši, při čemž dbáti jest, aby i národním menšinám dostalo se žádoucího vzdělání v mateřském jich jazyce. O vyučování náboženství ve školách obecných postarají se příslušné církve a společnosti náboženské. Státu přísluší vrchní dozor nad veškerým školstvím. ([Fa2], s. 10)

Slova to byla krásná, ale v praxi tehdejší říše těžko uskutečnitelná. Přesto však celkový politický vývoj vedl k určitým úspěchům. Například již 28. března 1848 byly na pražské univerzitě povoleny přednášky v českém jazyce, 8. dubna 1848 byla formálně na našem území zavedena rovnoprávnost češtiny a němčiny ve státní správě a ve vyučování, 11. srpna 1848 navrhlo pražské místodržitelství zahájit zřizování českých hlavní škol, gymnázií i odborných škol a konečně v září 1848 vídeňské ministerstvo kultu a vyučování nařídilo, aby se od počátku školního roku 1848/1849 na gymnáziích v oblastech s převažujícím českým obyvatelstvem zavedl jako samostatný předmět český jazyk a na ostatních aby byl otevřen jako nepovinný. Jen málo z toho se však po roce 1849 podařilo opravdu uskutečnit. Od reformy v roce 1849 bylo na obecných a měšťanských školách na našem území možno vyučovat v českém jazyce, současně však bylo stanoveno, že se žáci musí též seznámit se základy němčiny, pro německé školy však obdobná reciprocita vyžadována nebyla. Znalost němčiny byla bezpodmínečně nutná pro postup na vyšší školy, resp. pro život v říši.

Od července roku 1849 vedl *Ministerstvo kultu a vyučování* Leopold Lev hrabě Thun-Hohenstein. Ovlivňoval vývoj školství až do roku 1860. Zastával stanovisko o přesném vymezení role státu a role církve při vzdělávacím procesu. Během jeho éry se prosadila *Exnerova-Bonitzova reforma*. Přinesla komplexní reformu celého rakouského vzdělávacího systému od obecných, přes hlavní a normální školy, gymnázia, reálky, univerzity až po přípravu učitelů pro všechny výše zmíněné typy škol. Otevřela prostor pro modernizaci výuky a pro úplnou laicizaci vyšších škol. Část vztahující se k středním školám vešla v platnost roku 1849 jako *Entwurf der Organisationen der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich*.⁶⁴ Na jeho základě byly zrušeny filozofické ústavy, jejich dva

⁶⁴ Wien, 1849, 258 stran. Poznamenejme, že *Entwurf* byl vyhlášen v září 1849, definitivně však byl císařem potvrzen až v prosinci roku 1854.

ročníky byly připojeny ke gymnáziím. Ta byla nově organizována jako osmileté školy, které měly klást důraz na latinu a řečtinu a současně poskytovat komplexní všeobecné vzdělání. Reforma se pokusila koncipovat program filologicko-matematicko-přírodovědného vzdělávání harmonickým vyvážením jednotlivých předmětů, byť klasické jazyky tvořily přibližně čtyřicet procent učebních plánů. Opětovně byl zaveden *system odborných učitelů*, kteří měli projít *zkouškami učitelské způsobilosti* skládanými před *stálými zkušebními komisemi* zřízenými při univerzitách. Příprava gymnaziálních profesorů byla svěřena do rukou filozofických fakult.⁶⁵ Rovněž byla upravena výuka jednotlivých předmětů, snížen počet hodin latiny a zavedena výuka mateřského jazyka jako samostatného předmětu. Druhý zemský jazyk se stal povinným, byla rozšířena výuka matematiky a přírodovědy, osamostatnila se výuka zeměpisu, který se stal plně rovnoprávným s dějepisem. V nejvyšších třídách byla posílena výuka matematiky a fyziky, logiky a filozofie. Povinným předmětem se stal tělocvik. Výuka v jednotlivých třídách byla přizpůsobena věku a schopnostem žáků. Ve vyšších třídách se některá z dříve probraných témat znovu objevovala, byla však vyučována s větší vědeckou přesností a obsahovou náročností. Většina vyučované látky byla výrazně rozšířena, což pochopitelně zvýšilo požadavky na přípravu učitelů. Gymnaziální studia byla zakončována *maturitní zkouškou*, která měla písemnou a ústní část. Ústní část se konala před *maturitní komisí*; podle původních představ měla probíhat ze všech odborných předmětů (tedy kromě náboženství a tělocviku).⁶⁶

Matematika získala (téměř po třech staletích nezájmu) ve vzdělávacím procesu velmi důležité postavení. Její výuka měla především rozvíjet logické myšlení a představivost, měla upevňovat pozornost a přesnost, procvičovat paměť a obratnost v užívání algoritmů. V *Entwurfu* ji nové osnovy přisuzovaly v prvních čtyřech třídách po třech hodinách týdně, v páté čtyři, v šesté a sedmé opět tři, v osmé třídě se již nevyučovala. Její úlohu a obsah pěkně vystihují cíle, které byly formulovány v osnovách. V 41. paragrafu je cíl výuky matematiky pro nižší třídy stručně popsán následujícími slovy:

Jistota v počítání s čísly, procvičení pro praxi důležitých početních způsobů a v obojím současně příprava pro vědecké zpracování aritmetiky. Znalost geometrických útvarů, jejich vztahů a vlastností, nespočívající však na přesném důkazu, ale na metodicky vedeném nazírání, jako příprava pro vědecky dokazovanou geometrii, a jako její náhrada pro ty, kteří přejdou k praktickým povoláním. ([Mi2], s. 141)

Následující 42. paragraf obsahuje podrobný rozpis výuky pro první až čtvrtou třídu.⁶⁷ Cíl výuky ve vyšších třídách je v 43. paragrafu popsán jedinou, avšak výstižnou větou:

⁶⁵ Bylo předepsáno tříleté univerzitní studium, teprve po jeho řádném absolvování se uchazeč mohl hlásit ke zkouškám učitelské způsobilosti. Ty skládal ze dvou aprobačních předmětů. Jejich vhodné kombinace byly přesně předepsány. O výchově budoucích středoškolských profesorů matematiky v našich zemích viz např. [Bč4], [Bč5] a [Bč6].

⁶⁶ O vývoji maturitní zkoušky od roku 1848 do roku 1938 viz např. [Bč1].

⁶⁷ Viz [Mi2], s. 141–142.

Znalost a procvičení elementární geometrie a algebry, jako přesně dokazatelných vět. ([Mi2], s. 143)

Podrobný rozpis výuky pro pátou až sedmou třídu je uveden v 44. paragrafu.⁶⁸ Velmi zajímavý je *soupis požadavků k ústní maturitní zkoušce z matematiky*, v němž stojí:

V planimetrii a trigonometrii musí být zkoušený tak vycvičen, aby byl po krátkém přemýšlení s to, samostatně nalézt důkazy pouček, řešení úloh, které jsou v blízkém nebo vzdálenějším vztahu k hlavním větám oněch témat; ve zbývajících tématech geometrie musí prokázat porozumění hlavním větám a jejich důkazům. Dále musí prokázat zběhlost v řešení jednoduchých rovnic prvního stupně s jednou nebo více neznámými a druhého stupně s jednou neznámou, v počítání s logaritmy, a ve zbývajících tématech aritmetiky a algebry znát hlavní věty a jejich vědecké souvislosti. ([Mi2], s. 143)

Entwurf pamatoval i na podrobné metodické instrukce, které se zamýšlely nad příčinou neúspěchu žáků při studiu matematiky, nad klady a zápory stávajících učebních osnov, textů a výukových metod.⁶⁹ I z výše uvedeného je patrné, jak rozsáhlou, komplexní i komplikovanou se stala výuka matematiky na humanitně zaměřených gymnáziích. Reakcí na *Entwurf* bylo sepisování nových učebnic aritmetiky a geometrie pro nižší třídy gymnázií, o něco později učebnic algebry a geometrie pro vyšší třídy a nakonec i sbírek úloh a sbírek maturitních příkladů. Mezi první autory českých gymnaziálních učebnic matematiky, kteří na konci padesátých a v první polovině šedesátých let 19. století sepsali a mnohdy vlastním nákladem vydali první české učebnice aritmetiky, algebry a geometrie, patřili Václav Šimerka (1819–1887), Josef Smolík (1832–1915), Václav Janděčka (1820–1898) a František Šanda (1831–1893).⁷⁰

Entwurf narážel při uvádění v život na řadu problémů, které pramenily z nedostatku státních škol, kvalifikovaných učitelů, vhodných učebnic a učebních pomůcek. Jednou z pozitivních reakcí na tuto situaci bylo zrušení monopolu státu na vydávání gymnaziálních učebnic. Nově se otevřel prostor knihkupcům, nakladatelům i autorům, byl rozšířen dovoz zahraničních map, atlasů a dalších učebních pomůcek. Kvalitní učitelé se mohli pustit do sepisování učebnic. Nové texty však musely pro užívání na veřejných školách získat ministerský souhlas, musely projít náročným recenzním a schvalovacím řízením. Byl to však značný pokrok, neboť již nebylo nutno užívat jedinou státem schválenou učebnici. Učitelé si postupem času mohli vybírat z pestré nabídky učebnic.

Entwurf nebyl všude přijat s nadšením. Většina vyšších gymnázií byla ve správě řádů, které neměly zájem přeměnit své školy na státní, podrobit své učitele zkouškám učitelské způsobilosti, resp. je nahradit státem zkoušenými učiteli.⁷¹ Přední rakouští církevní představitelé se v padesátých letech 19. sto-

⁶⁸ Viz [Mi2], s. 142–143.

⁶⁹ Viz [Mi2], s. 143–145.

⁷⁰ O této problematice viz např. [Bč4]. O učebních osnovách a pomůckách viz též [Mi1], [Mi2] a [Še2].

⁷¹ Nedostatek kvalifikovaných, tj. *zkoušených* učitelů na gymnáziích spravovaných řády

letí snažili zvrátit vývoj ve svůj prospěch.⁷² Situace byla značně komplikovaná a třaskavá, vznikala řada sporů, nedorozumění a protestů. Například v roce 1853 bylo nařízeno, že klasická filologie (zejména latina) se musí učit v souladu s věroukou. O rok později bylo rozhodnuto, že dozor nad gymnázii budou opět vykonávat biskupové, a to osobně nebo prostřednictvím komisaře hospitujícího při výuce či přítomného při maturitních zkouškách. *Rakouská říše* spěla k tzv. *konkordátu* s Římem, který byl podepsán 5. listopadu 1855 jako závazná smlouva mezi církví a *Rakouskou říší*.⁷³ Na jeho základě bylo upraveno výsadní postavení katolické církve, bylo jí ponecháno právo jmenovat nejvyšší církevní představitele a rozhodovat o všech církevních otázkách, což bylo a je přirozené. Církev však opět získala právo kontrolovat školy zřizované a financované státem i městy. Katolická mládež měla být vyučována v souladu s katolickým náboženstvím, nad správností výuky měli bdít biskupové, kteří schvalovali učebnice pro výuku náboženství. Hlavním cílem veškeré výuky měla být výchova řádného křesťana a katolika. Z moci státu byly vyňaty teologické fakulty a bohoslovecké semináře. Pokud chtěl někdo přednášet teologii a náboženství, musel získat souhlas biskupa. Gymnázia a ostatní střední školy se měly stát školami konfesijními. Jejich profesory pro katolickou mládež mohli být jen katolíci (výjimečně byl schválen nekatolík, ale jeho plat nemohl být hrazen z *dvorského studijního fondu*). *Studijní fondy* měli spravovat biskupové a jejich zisky mohly být užity jen pro katolické školy a katolické studenty. Dohled nad gymnázii měli provádět tzv. *školní dozorcí*, které sice jmenoval císař, ale na základě návrhů biskupů. Arcibiskupové a biskupové dostali úplnou volnost, aby označovali knihy, které jsou *zavrženíhodné* a zrazovali věřící od jejich četby. K tomu jim měly pomáhat vídeňská vláda i vlády zemské. V průběhu padesátých let 19. století církevní představitelé vznášeli další a další požadavky, z nichž některé byly neproveditelné nebo neslučitelné se zájmy státní správy, jiné však byly ku prospěchu chodu školy či postavení učitelů. Současně narůstala všeobecná nespokojenost s konkordátem, který zasahoval i do osobních práv a svobod občanů (např. manželství, výchova dětí).

Závažnou otázkou, která byla v průběhu čtyřicátých a padesátých let 19. století opakovaně otevírána, částečně řešena či neřešena, byla jazyková rovnoprávnost ve výuce. Již 11. března 1848 na schůzi ve Svatováclavských lázních na Novém Městě v Praze zaznělo mimo jiné volání po úplné rovnoprávnosti českého a německého jazyka ve výuce. Dne 18. března 1848 pražské arcibiskupství tento požadavek podpořilo. Václav Vladivoj Tomek, český historik, archivář,

kritizoval roku 1862 na parlamentní půdě německý zemský politik a říšský poslanec Alois von Brinz (1820–1887), profesor římského práva pražské univerzity. Uváděl, že pouze 89 z 439 učitelů na gymnáziích spravovaných řády má úplnou aprobaci, ostatní nemají zkoušky a na některých školách není ani jediný zkušený učitel.

⁷² Uvedme pro zajímavost, že na počátku padesátých let 19. století bylo v našich zemích 6 gymnázií se světskou správou a 15 se správou církevní. Nejvíce škol ovládali piaristé. V roce 1853 se do *Rakouské říše* mohli vrátit jezuité, kteří své nově otvírané vyšší školy nehodlali podřídit *Entwurfu*, což bylo jednou z příčin jejich neúspěchu.

⁷³ Úplné znění smlouvy je dostupné na adrese <http://spcp.prf.cuni.cz/lex/195-1855.htm> [1.3.2022].

politik a spisovatel, uveřejnil na konci března v *Pražských novinách* návrh, jak v Čechách řešit problém jazykové rovnoprávnosti. Navrhl, aby triviální a hlavní školy a gymnázia byly české všude tam, kde převažovalo české obyvatelstvo, tj. aby čeština na těchto školách byla vyučovacím jazykem. Na univerzitě měla být volba ponechána na jednotlivých profesorech. Na nižších školách i na gymnáziích měly být povinně vyučovány oba zemské jazyky.

Důležitým úspěchem českých snah bylo zřízení první české hlavní školy v Praze v dubnu 1848; měla připravovat české studenty na studia na českých gymnáziích. V novinách byly uveřejněny podmínky studia na české hlavní škole, zprávy o rovnoprávnosti obou národností v Čechách a o povolení svolání budoucího nového *Českého zemského sněmu*. Česká společnost předpokládala, že v oblasti školství budou mít oba národy stejná práva a vedle výuky v mateřském jazyce se všichni studenti budou muset naučit také druhému zemskému jazyku. V květnu 1848 připravil detailnější návrh reformy Pavel Josef Šafařík, slavista, jazykovědec, literární historik, etnograf a spisovatel. Pečlivě propracoval systém gymnázií v našich zemích. Česká gymnázia měla být v Praze (na Starém Městě a na Novém Městě), Českých Budějovicích, Hradci Králové, Jičíně, Jindřichově Hradci, Klatovech, Litomyšli, Mladé Boleslavi, Německém Brodě, Písku, Plzni a Rychnově. Německá gymnázia měla být v Praze (Malá Strana), Broumově, České Lípě, Chebu, Chomutově, Litoměřicích, Mostu, Ostrovu a Žatci. V tzv. problematických oblastech mělo být zřízeno nové české gymnázium v Lounech, německé gymnázium ve Stříbře (náhrada za české gymnázium v Plzni) a Krumlově. Tři nově zakládaná gymnázia neměla znamenat zvýšení finančních nákladů, neboť piaristé z Ostrova a Mostu mohli zajistit výuku ve Stříbře a piaristé z Rychnova v Lounech. Tím měl být vyřešen problém na teritoriálním „rozhraní“ národností. Šafařík komplexní návrh vypracoval na základě svých zkušeností z jednání reformní komise gymnázií, v níž zastupoval zájmy slovanských národů. Všem bylo jasné, že provedení reformy bude vyžadovat mnoho času a řadu dalších vylepšení. Jedna z posledních pozitivních změn přišla v říjnu 1848, kdy *České zemské gubernium* oznámilo, že čeština bude vyučovacím jazykem na gymnáziích v Praze (na Novém Městě), Hradci Králové, Jičíně, Jindřichově Hradci a Písku a na řádových gymnáziích v Klatovech, Litomyšli, Mladé Boleslavi, Německém Brodě a Rychnově. Na těchto školách mělo být dovoleno vyučovat česky náboženství, zeměpis, dějepis a přírodopis. Toto rozhodnutí však narazilo na totální nedostatek kvalifikovaných učitelů.⁷⁴

Vše se však v bouřlivém období 1848 až 1849 vyvinulo jinak. V Praze proběhl *Slovanský sjezd*, došlo k vojenskému potlačení pražských nepokojů a k vyhlášení výjimečného stavu ..., přišel konec nadějí na českou konstituci a na vyřešení řady problémů. Otázky národního školství byly odsunuty stranou.

V říjnu 1853 vyšlo nové nařízení, které zajišťovalo, že se náboženství na českých obecných a hlavních školách začalo vyučovat česky. V prosinci roku

⁷⁴ Poznamenejme, že až do poloviny padesátých let 19. století nebylo na Moravě žádné české gymnázium.

1854 císařské rozhodnutí přikázalo, že na školách, kde němčina není jazykem vyučovacím, se musí již od nižších tříd vyučovat jazyk německý. V březnu roku 1856 vešel v platnost výnos, kterým se i na německých školách na našem území zaváděla povinná výuka českého jazyka. V červenci roku 1859 císařské rozhodnutí stanovilo, že absolventi gymnázií musí ovládat slovem i písmem německý jazyk, byť výuka bude probíhat v národním jazyce. Ministerstvo si to vyložilo tak, že je to závazné pouze pro řádové a soukromé školy. Z výše uvedeného neúplného výčtu nejrůznějších nařízení je patrné, jak urputný boj byl sváděn o jazykovou rovnoprávnost ve výuce.

Padesátá léta 19. století byla tvrdou zkouškou *Entwurfu*, který byl opakovaně kritizován, napadán a ostouzen. V roce 1858 byla zřízena zvláštní komise, která měla dohodnout případné změny systému. Byly jí předloženy nejen otázky o dozoru nad školami a problémy organizace výuky, ale i otázky týkající se toho, zda výuka některých předmětů není příliš náročná a vědecká, zda nedochází k přetěžování studentů středních škol apod. Diskuse pronikla do parlamentu, na stránky denního tisku a stala se oblíbeným politickým tématem, do něhož vstupovaly i národnostní otázky. Hermann Bonitz, jako tvůrce reformy, zdařile odrazil útoky a vysvětloval vše, co bylo nutné. Na základě svých zkušeností s výukou na různých typech škol a s vedením školy v Berlíně se například domníval, že k žádnému přetěžování žáků nedochází. Hlavní problém jejich neúspěšnosti viděl v jejich nekvalitní přípravě a v nedostatečné přípravě učitelů, resp. nedokončené laicizaci pedagogických sborů.⁷⁵

7. Šedesátá léta 19. století – reforma, která vydržela čtyřicet let

Po řadě politických a hospodářských problémů a po porážce rakouského vojska u Solferina 24. června 1859 byl 21. srpna 1859 propuštěn z vlády ministr vnitra Alexander svobodný pán von Bach (1813–1893). Tím se otevřela cesta pro postupnou obnovu ústavního systému říše a pro liberalizaci života. Na Bachovo místo nastoupil Agenor Gołuchowski (1812–1875), který se pokusil zmírnit dopady krize, realizovat úsporná vládní opatření a připravit rozsáhlou reformu císařství. Pro odpor německých a maďarských liberálů a maďarské šlechty se však neuskutečnila. Na počátku šedesátých let vídeňská vláda umožnila zrod odborných, kulturních i národních spolků a společností. Snahy neněmeckých národů o rovnoprávnost ve vzdělávání v mateřském jazyce tak byly posíleny.

Do běhu věcí výrazně zasáhl Josef Alexander Helfert (1820–1910), historik a právník, rakouský a český politik, poslanec *Říšského sněmu* (1848 až 1849) a člen *Panské sněmovny* (1881 až 1910). V padesátých letech 19. století byl vysokým úředníkem *Ministerstva kultu a vyučování*. Prosazoval národní toleranci a federalizaci *Rakouské říše*, později však byl rozhodným odpůrcem

⁷⁵ O vývoji škol na našem území v 19. století viz např. [E], [Fa1], [Fa2], [Ga1], [Ga2], [Hz3], [Chm], [Kd1], [Kd2], [SG], [Ša1], [Ša2], [Ša3], [Řez], [VD] a [VK]. O vývoji matematiky a vyučování matematice viz [Mi1], [Mi2], [No4], [Še2], [Štr] a [Kr].

rakousko-uherského dualismu. Navrhoval, aby střední školy a univerzity byly dvojjazyčné. Některé předměty na „neněmeckých“ školách měly být vyučovány v němčině, na německých školách měl být povinný „druhý“ zemský jazyk (čeština, polština, chorvatština, slovinština, maďarština apod.). Současně chtěl, aby si univerzitní profesori směli volit jazyk, v němž budou přednášet.

Připomeňme, že v říjnu roku 1860 bylo zrušeno *Ministerstvo kultu a vyučování* a byl vytvořen speciální *Odbor kultu a vyučování ministerstva státního*. V čele státního ministerstva byl od konce roku 1860 do léta 1865 Anton von Schmerling (1805–1893), aktivní účastník revolučního roku 1848, politik, na jedné straně zastánce liberálních svobod a centralismu, na druhé straně odpůrce státoprávních a autonomistických tendencí neněmeckých etnik. Hlavním pomocníkem státního ministerstva pro otázky vědecké a didaktické se stala *Vyučovací rada*, která měla dohlížet na vývoj školství.

Roku 1861 vyšlo ministerské nařízení, na jehož základě měli gymnaziální inspektoři ve městech se slovanským obyvatelstvem (menšinovým či většinovým) uspořádat na školách poradu pedagogického sboru, která měla stanovit vyučovací jazyk. Tím byla v našich zemích spuštěna lavina počestňování středních škol.⁷⁶

První větší změnu přinesl *zákon z března roku 1862*, který dovolil obcím zakládat školy, ustanovovat školní řády a osnovy, jmenovat učitele a volit vyučovací řeč. Odstartoval další rozvoj nižšího a středního školství v národním jazyce, neboť obce nyní mohly ovlivňovat chod škol, které však musely financovat. Mnohé obce začaly zakládat nové školy, stavět nové školní budovy nebo rekonstruovat ty stávající.

Nový zákon přinesl další problémy s církví, která začala ztrácet dohled nad školami, školstvím a vzděláváním. Bylo jasné, že bude nutné upravit vztah státu, církve a obcí ke školám. Státní ministerstvo předložilo tento problém roku 1864 *Vyučovací radě* k prozkoumání. Ta sestavila komisi, v níž zasedli tři znalci z řad katolické církve, jeden zástupce protestantů a jeden zástupce židovského vyznání. Církev připravované změny nerada viděla a pustila se do boje. Dne 8. prosince 1864 vydal papež Pius IX. (1792–1878) encykliku *Quanta cura*, která byla určena všem evropským biskupům. Tvrdě kritizovala připravovanou rakouskou školskou reformu. V jejím textu bylo uvedeno:

... Lstiví mužové všechny snahy své k tomu obracejí, aby učení církve katolické a její vliv na výchovu a vyučování mládeže chytře zmařili. Tito nepřátelé nalhávají světu, že kněžstvo je zavilým odpůrcem vědy a učení vědeckého, že má tudíž zbaveno býti všeho působení na poli výchovy a zejména řízení školství. ... Papež může a má účtovat s pokrokem, liberalismem a jeho novou civilisací. ([Fa2], s. 74)

Encyklika ostře odsuzovala provedené i připravované reformy, napadala zásadu státního dohledu nad školami, proces laicizace škol, odmítala názor, že víra

⁷⁶ Faimonová uvádí, že v roce 1866 bylo v Čechách jen osm čistě německých gymnázií, na Moravě pět a ve Slezsku tři. Viz [Fa2].

je soukromou záležitostí každého člověka. Odsoudila tzv. mylné nauky, odmítla modernismus, liberalismus, odstavku státu a církve, zásadu rovnosti všech vyznání apod. Dodatkem encykliky byl proslulý *Syllabus errorum modernorum* (Seznam modernistických bludů, resp. Seznam omylů naší doby) předkládající soupis asi osmi desítek herezí. Bylo jasné, že fatální roztržka s Římem je jen otázkou času.

Nejdůležitějším členem *Vyučovací rady* byl v letech 1863 až 1865 Leopold Hasner von Artha (1818–1891), který sehrál zásadní roli při přípravě *nového říšského školního zákona* (1867 až 1869). *Vyučovací rada* vytvořila *odborné sekce* pro jednotlivé typy škol, v nichž zasedali zástupci z řad středoškolských i vysokoškolských profesorů. Ačkoliv její práci zatěžovala rozsáhlá administrativa, připravila komplexní návrhy reforem vzdělávacího systému.

Státní ministr Anton von Schmerling v průběhu šedesátých let 19. století postupně ztratil podporu parlamentu, své strany a nakonec i panovníka. V červenci roku 1865 musel svoji pozici opustit. Místo státního ministra a ministerského předsedy zaujal Richard hrabě Belcredi (1823–1902), rakouský politik z moravské větve původně italského šlechtického rodu a český místodržící. Do období jeho vlády spadá přijetí *zákonu o rovnoprávnosti obou zemských jazyků*, tj. rovnoprávnost českého a německého jazyka. Jeho realizace na středních školách byla téměř bez problémů, na pražské univerzitě však vázla.⁷⁷

Veškeré snahy *Vyučovací rady* vedly k opětovnému obnovení samostatného *Ministerstva kultu a vyučování* (r. 1867), které řídilo školství v Předlitavsku. Ministrem kultu a vyučování byl od konce prosince 1867 do února 1870 Leopold Hasner von Artha. Aktivita *Vyučovací rady* směřovala k vypracování rozsáhlé reformy rakouského školství.

Dne 21. prosince 1867 byl předložen *nový říšský školní zákon*, který po řadě diskusí vešel v platnost 14. května 1869. Někdy je označován jako *Hasnerův zákon* nebo jako *Květnový zákon*. Upravoval chod škol až do roku 1907. Stanovil, že základní povinná školní docházka je osmiletá (od šesti do čtrnácti let).⁷⁸ Byla vytvořena *jednotná vzdělávací soustava*. Jejím nejnižším stupněm se stala *osmiletá obecná škola*, která byla určena zejména pro venkovské děti. Po páté třídě mohly některé děti přejít na *tříletou měšťanskou školu* a po jejím absolvování pokračovat ve studiu na *odborné škole* nebo se vyučit řemeslu. Nejtalentovanější děti mohly po páté třídě obecné školy po složení přijímacích zkoušek zahájit studium na střední škole. Síť středních škol, na nichž bylo studium zakončováno *maturitní zkouškou*, tvořila *gymnázia* (osmileté školy kladoucí důraz na latinu a řečtinu a chápané jako příprava ke studiu

⁷⁷ Na univerzitě měla být rovnoprávnost jazyků zaváděna postupně, volba vyučovacího jazyka byla ponechána na vůli pedagoga, druhé *stolice*, tedy české, měly být zřizovány postupně v závislosti na dostatku financí a kvalifikovaných uchazečů.

⁷⁸ Tato část se nelíbila majitelům velkostatků a továren, proto byla v roce 1883 přijata úprava, která na venkově dovolovala výuku jen v dopoledních hodinách, a děti, kterým již bylo 12 let, se nemusely na přání rodičů od dubna do listopadu výuky účastnit. Musely však prokázat dostatečné znalosti při výročním prověřování.

na univerzitě nebo na úřednická místa ve státní správě), *reálky* (sedmileté školy kladoucí důraz na matematiku, deskriptivní geometrii, přírodní vědy a moderní jazyky, chápané jako příprava ke studiu na technice) a *reálná gymnázia* (osmileté školy kombinující výhody gymnázií a reálek, které se staly oblíbenými školami pro širší poskytovaného vzdělání a možnosti následného uplatnění).⁷⁹ Kromě těchto škol existovaly dvou až tříleté školy řemeslnické, školy pokračovací pro dělnická povolání, školy odborné (hospodářské akademie, lycea, průmyslové školy apod.), dívčí lycea a vzdělávací instituce, *čtyřleté učitelské ústavy* pro přípravu učitelů pro obecné a měšťanské školy a školy speciální (např. vojenské, tovární). Nejvyšší vzdělání poskytovaly univerzity a techniky. Zákon zaručoval právo občanů na vzdělání v národním jazyce a svobodnou volbu vyznání. Dohled nad školstvím připadl zcela státu.

Hasnerův zákon tedy jasně definoval jednotlivé typy škol, jejich postavení v rámci vzdělávacího systému, způsob přijímání žáků, jejich přestupy mezi školami i ukončování vzdělání na každém typu školy. Vymezeny byly základní osnovy pro povinné předměty, povinnosti škol, učitelů, žáků a způsob jejich kontroly.

V letech 1867 až 1871 byla vedena jednání o aplikaci zákonů o školním dohledu, byly upřesněny verze osnov pro jednotlivé země. Práce se ujali místní, okresní a zemské školní rady, inspektoři apod. Bylo též rozhodnuto o vzdělávání učitelů, jejich platech, úředním postupu, penzích, sociálním zabezpečení, přesně byla stanovena výuková povinnost. Proběhla také laicizace řádových škol. Většina řádových gymnázií byla zestátněna, některým bylo odňato či pozastaveno právo veřejnosti do té doby, než budou mít kvalifikovaný pedagogický sbor.

Je třeba zdůraznit, že nový školský zákon a předpisy vešly v platnost bez souhlasu katolické církve. Vzbudily její odpor, jak dokládá například list (*alokuce*) Pia IX. z 22. června 1868, který byl určen všem kardinálům a biskupům. Zákon (o *obecných právech státních občanů, o kompetenci sněmu, o postavení školy k církvi a k dozoru nad školami*) prohlásil za neplatné. V papežově listě nazvaném *Nunquam certe ...*⁸⁰ byla uvedena i tato slova:

... Rakouská vláda vydala vpravdě neblahý základní zákon státní. Jím zavádí se ve státě úplná volnost víry, svědomí a učení a občanům všech vyznání dovo-luje se volně zřizovati školy a vychovatelny; stát uznává rozmanité společnosti náboženské a zaručuje jim rovnoprávnost. Jakmile nás došla bolestná o tom

⁷⁹ Z hlediska matematiky je zajímavé uvést počet hodin její výuky na jednotlivých typech středních škol. Na reálce to bylo celkem 26 hodin matematiky (v prvních třech třídách po třech hodinách týdně, ve čtvrté až šesté po čtyřech a v sedmé po pěti), na reálném gymnáziu a gymnáziu bylo celkem 23 hodin matematiky (v prvních sedmi třídách po třech hodinách týdně, v osmé třídě jen dvě hodiny týdně). Na reálkách však bylo ještě 15 hodin deskriptivní geometrie, na reálných gymnáziích měl tento předmět celkovou hodinovou dotaci ve výši čtyř hodin rovnoměrně rozdělených do páté a šesté třídy.

⁸⁰ Viz též jeho encyklika *Vix dum a nobis* proti novým špatným zákonům rakouským ze 7. března 1874. V českém překladu Antonína Ludvíka Stráže jsou alokuce i encyklika otištěny v *Nova et Vetera*, listopad 1912, číslo 2.

zpráva, byli bychom rádi okamžitě protestovali; leč po zralém uvážení rozhodli jsme se vyčkati doufajíce pevně, že vláda rakouská dá se ochotně poučiti o lepším prospěchu říše od našich bratří, ctihodných biskupů rakouských. Naděje ty však nás zklamaly. ...

... Poznáváte, ctihodní bratří, jak ohavné a zatracení hodné jsou tyto zákony rakouské, porušující učení a ctihodná práva Církve svaté v samých kořenech. Naplnění jsouce starostmi o Církev Páně, pozdvihujeme apoštolského hlasu svého v tom slavném shromáždění a mocí autority papežské zatracujeme a proklínáme zmíněné zákony vůbec a zvláště vše, cokoliv směřuje a v budoucnosti namířeno bude proti právům Církve svaté ať vládou rakouskou, ať podřízenými úřady jejími. Mocí apoštolskou prohlašujeme tyto zákony se všemi jejich důsledky veskrze za nicotné a nyní i budoucně neplatné. ... ([Fa2], s. 89, 90)

Problém rakouských zákonů byl i jedním z témat vatikánského koncilu v roce 1869. Veškerá papežská prohlášení, protesty a aktivity rakouských církevních představitelů situaci již zvrátit nedokázaly. Výsledkem všech protestů bylo jednostranné rakouské vypovězení konkordátu v roce 1870 s odůvodněním, že katolická církev se zcela změnila v důsledku toho, že vatikánský koncil v roce 1869 vyhlásil *papežovu neomylnost*. Proces laicizace škol byl v Rakousku-Uhersku dokončen na počátku osmdesátých let 19. století. Církvi zbyl po roce 1870 jen dohled nad výukou náboženství a právo zřizovat soukromé školy pro studenty příslušného vyznání.

Říšský školní zákon z roku 1867 (1869) byl jedním z nejdéle platných školních zákonů upravujících v naší zemi nejen střední školství. Na jeho základech byl postaven i tzv. Malý školský zákon Československé republiky z roku 1922, který byl naším stěžejním školním zákonem až do počátku druhé světové války.⁸¹

⁸¹ O vývoji škol na našem území v 19. století viz např. [Fa2], [Ga1], [Ga2], [Chm], [Kd1], [Kd2], [Řez], [SG], [Ša2], [Ša3], [Ša1], [VD] a [VK]. O vývoji matematiky a vyučování matematice viz [Mi1], [Mi2], [No4], [Še2], [Štr] a [Kr].

